

KUTSAL BİR HAZİNE OLARAK TOPRAK -KUR'ÂN MERKEZLİ BİR ANALİZ-

SOIL AS A SACRED TREASURE -A QUR'AN-CENTRIC ANALYSIS-

Geliş Tarihi: 12.01.2021 Kabul Tarihi: 25.05.2022

✉ GÜVEN AĞIRKAYA

DR. ÖĞR. ÜYESİ

ADİYAMAN ÜNİVERSİTESİ

İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ

orcid.org/0000-0002-0688-7306

guvenagirkaya@gmail.com

ÖZ

Hergün üzerinde dolaştığımız yerkürenin en ince ama yaşamsal kabuğu olan toprak söz konusu olduğunda, onun tarihinin insanlıktan daha eski olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim bütün kutsal kitaplar, insanın özünün topraktan yaratıldığını beyan etmektedir. İnsanın topraktan yaratılması öz itibarıyla metafizik ve tarihsel bir olgu olsa da, canlı yaşamın sürdürülebilirliğinin toprakla mümkün olduğu ve gelecekte de bu vakıanın değişmeyeceği açık bir gerçektir. Bu gerçek, apaçık bir şekilde ortada olduğu halde insan merkezli gücün bu yaşamsal faktöre çoğu zaman hoyrat davrandığına sayısız örnek vermek mümkündür. Bu bapta yapılan araştırmaların toprak konusunu "ekonomik" kısıcağtan bağımsız ele aldıklarını söylemek zordur. Özellikle günümüzdeki hemen bütün araştırmalar ve yatırım planlamaları iktisadi hesaplarla yapılmaktadır. İktisadi kaygılarla yapılan planlamaların hedefi doğal olarak ekonomik getiri olmaktadır. Bir başka ifadeyle fiyatı, pazarı ve alıcısı olmayan bir olgu "değer" ifade etmemiş olmaktadır. Bu araştırmada toprak, iktisadi bir meta değil bizzatı fiyat biçilemeyecek yaşamsal ve metafizik bir değer olarak mütalaa edilerek toprağın ehemmiyetine dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Toprak, Yaşam Döngüsü, Ekonomi, Değer.

ABSTRACT

When it comes to the earth, which is the thinnest but most crucial crust of the world we live on every day, its history is older than humanity. Although the emergence of man from soil is primarily a philosophical and historical phenomenon, it is an undeniable fact that living life may be sustained with soil, and this fact will not change in the future. Although this is self-evident, there are several instances of how anthropocentric authority often mistreats this crucial aspect. It is difficult to demonstrate that research on this topic address the soil problem, independent of economic goals. Almost all studies and investment plans, in particular, are based on economic calculations. Naturally, the goal of plans designed with economic considerations is economic profit. In other words, a phenomenon that lacks a price, market, or buyer does not represent "value." The significance of the soil is underlined in this study by viewing it as a living and metaphysical value, other than an economic commodity, that cannot be priced in and of itself.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Soil, Life Cycle, Economy, Value.

SUMMARY

It should be noted that its history is older than humanity when it comes to the earth which is the thinnest but vital crust of the earth we live on every day. As a matter of fact, the last scripture states that the essence of man was created from the soil. Although the creation of man from soil is essentially a metaphysical and historical phenomenon, it is an indisputable fact that the sustainability of living life is possible with soil and this fact is not going to be not changed in the future. Although this fact is obvious, it is possible to give countless examples of how anthropocentric power often treats this vital factor roughly.

Nowadays, the possibilities of human production have progressed so much and it is challenged to keep track it. While these possibilities often aim higher levels they also slowly kill soil and environment which are the main materials of production and life cycle. Nobody can deny the fact of reality of danger that environment has faced in modern times. For this reason, it can be said that the problematic point is not the awareness but the laxity in taking precautions.

The land is a sacred treasure that all life cycles depend on it, when it disappears, even the most advanced production possibilities cannot re-establish it, and yet its value is stuck between economic purposes. Land is sacred because first human was created by soil and it is a main element of life, and also when a human dies he or she will be buried underground and finally they will be resurrected from it in the other world. It is a treasure; because it is a home of millions organisms that human being still can not completely understand them even though all advanced technologies are available for him.

The innumerable opportunities and bounties in the world have been given to man; it requires people to act against them in accordance with the purpose of creation, not to abuse them. It should not be forgotten that damaging the soil or letting it be destroyed will also means not fulfilling the responsibilities of the caliphate entrusted by Allah. Because the land belongs to Allah, together with its contents and what is on it. For this reason, the earth-centered environ-

mental crisis are moral and metaphysical problems rather than economic, technical, academic or scientific problems. The distance man puts between transcendental being has led to a secular land imagination. With a secular approach, it does not seem possible to develop a true, appropriate and good vision of abstract values.

Even highest price to be given to the land without being abstracted from pragmatism and knowledge-oriented approaches will not express its value. Every price given to land will speed up seeing it as a commodity. However, land is not a market material with certain price but it is a unique treasure that has precious in itself. When humanity wages war on the land, it must realize that it is actually destroying itself and its civilization. No matter how important the facts that surround people from all sides, such as industry, technology or economic inputs; when it comes to make a decision, they have to understand that human can live without industry or technology but land. Hence, extremely radical decisions and precautions should be taken swiftly.

The common wisdom of mankind is that the value of the earth is not in partial solutions, but by knowing and willing to every individual from small to large; in the classical expression, he should seek determination in a “global soil consciousness” to which he will participate by means of punishment. Because it seems difficult to speak of a global consciousness and to achieve success before each individual starts to correct their own behavior against the land. When individuals who reach this consciousness start to correct their own behaviors and imaginations; this consciousness will spread incrementally towards its goal.

It is difficult to indicate that studies on this subject deal with the soil issue, regardless of economical purposes. Especially, almost all researches and investment plans of today are made with economic calculations. The target of the plans made with economic concerns is naturally economic benefit. In other words, a phenomenon that does not have a price, market and a buyer does not express “value”. In this research, the importance of the soil is emphasized by considering the land not as an economic commodity but as a vital and metaphysical value that cannot be priced in itself. Thus, it is aimed to contribute to the studies in this field with a theological perspective.

GİRİŞ

İnsan, gören bir gözle kâinatı incelediğinde muhteşem bir yaşam döngüsüne şahit olacaktır. Bu döngü öylesine ince, zarif ve uyumlu dizayn edilmiştir ki nice akıl sahibi sadece bu intizama bakarak tek yaratıcı ilâhın varlığına iman etmiştir. Gerçekten de zerreden küreye bütün kâinat ve varlıklar aşkın bir yaratıcının varlığına işaret etmektedir. Bundan olsa gerek ki Kur’ân, evrendeki kozmolojik düzenin her bir parçasını (Allah’ın varlığına işaret eden) bir âyet olarak takdim eder.¹ Ve bütün bu âyetlerin hemen hepsinde akli sürekli düşünmeye teşvik edici bir üslup vardır. Bu durum teakkül, tezekkür, tefekkür, tedebbür gibi farklı kavramlarla ifade edilse de hepsi akla işlevsellik kazandırmaya matuftur. Ancak bu işlevsellik çağrısının kalıbı gramatik olarak da sıradan bir düşünme fiiline değil meşakkat çekerek yapılacak bir eyleme dönüktür.

Kâinat dikkatli bir gözle incelendiğinde nimet olmayan bir varlık tespit etmek imkânsızdır. Her şey o kadar yerli yerinde yaratılmış ve öyle bir ahenkle dizayn edilmiştir ki bütün varlık Gazzâlî’nin (ö. 505/1111) ifadesiyle “daha iyisi, daha kusursuzu ve daha mükemmeli mümkün olmayacak”² bir yapıdadır.

İnsan, varlık âleminin en mükerremi olarak yaratılmıştır. Ancak ona verilen yeti ve tanınan seçme özgürlüğüyle kendisini çok yüce/değerli kılması veya aşağılık bir duruma düşürmesi de mümkündür.³ Kur’ân hem insanın Allah tarafından özenle yaratıldığına hem de zaaf sahibi olduğuna

¹ el-Bakara 2/164; el-En’âm 6/95-99; Yûnus 10/5, 67; er-Ra’d 13/2-4; en-Nahl 16/66-69; el-Enbiyâ 21/31, 32; er-Rûm 30/20-25; el-Câsiye 45/3-5.

² Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *İhyâü ulûmi’-d-dîn* (Beyrût: Dâru’l-Ma’rife, ts.), 4/258.

³ et-Tîn 95/4-5.

dikkat çeker.⁴ İnsanla ilgili âyetler, insanın sorumluluk yüklenebilir bir yetide (halife olarak) yaratıldığını ancak zaaflarına yenik düşüp kendisine tevdi edilen emanete sahip çıkmadığında son derece değersiz ve zararlı bir varlık olacağına işaret eder. İnsan, bu çift yönlü yapısı ve sahip olduğu özellikler sebebiyle şerefli kılınmış, evrendeki sayısız nimet onun hizmetine verilmiştir.⁵ Bu hizmete verme (teshîr) olgusunu Kur'ân aynı zamanda emanet olarak ifade eder.⁶ Bu bir anlamda insan-varlık arasındaki ilişkinin nasıl olması gerektiğinin de ifadesidir. Zira insandaki emanet bilinci onu sürekli dikkatli, hassas ve özenli olmaya davet eder. Ancak tarihî örneklerle bakıldığında insanın bu davet karşısındaki sınavında çok başarılı olduğunu söylemek son derece zordur.

Kur'ân'da insan-varlık ilişkisi düzleminde ifade edilen temel nimetlerden biri de topraktır. Toprak sadece insana gıda temin eden bir üretim aracı değil insanın kendisinden yaratıldığı,⁷ yaşam döngüsünün kendisine bağlı olduğu⁸ ve öldükten sonra yine kendisine döneceği⁹ özel bir hususiyete sahiptir. İnsanın şerefli/kutsal bir varlık olduğunu belirten ifadelerden aynı zamanda onun kendisinden yaratıldığı toprağın da bir kutsiyeti olduğu anlamını çıkarmak mümkündür. Her ne kadar günümüzde toprak daha çok iktisadî getirisi yönüyle ele alınsa da, onu metafizik bir yaklaşımla farklı bir boyutta değerlendirmek mümkündür. Zira toprak, metafizik bir düzlemde değerlendirilip insanlar bu konuda eğitilmediğinde bu büyük nimetin, önü alınamayan tüketim çılgınlığına kurban gitmemesi mümkün değildir. İnsan, imar etmeye yetenekli olduğu kadar tahrip etmeye de en az o kadar kabiliyetlidir. Bu araştırmada toprak sadece pazar getirisi olan, dolayısıyla kendisine biçilen fiyat oranında itibar gören bir olgu nazarıyla değil; bizatihi değerli olan, Allah tarafından kutsiyetine işaret edilerek insana emanet edilen ve iktisadî kaygılardan bağımsız bir değer olarak mütalaa edilmiştir.

⁴ el-Bakara 2/30-31; en-Nisâ 4/1; el-A'râf 7/11; el-Hicr 15/26-31; el-Ahzâb 33/72; Sâd 38/71-73.

⁵ el-İsrâ 17/70.

⁶ el-Ahzâb 33/72.

⁷ Âl-i İmrân 3/59; el-Kehf 18/37; el-Hac 22/5; el-Mü'min 40/67; er-Rûm 30/20; Fâtır 35/11.

⁸ Yûnus 10/31.

⁹ Tâhâ 20/55.

1. KUR'ÂN'DA TOPRAK

1.1. Kur'ân'da Toprakla İlgili Lafızlar

Toprak, Kur'ân'ın muhtevasında farklı lafızlarla ifade edilen ve muhtelif gerekçelerle vurgulanan bir gerçekliktir. O, kimi zaman insanın yaratılış özünde yer verilen bir hammadde, kimi zaman canlı organizmaların yaşam alanı ve kimi zaman da ölüm ve diriliş konusunda üzerinde durulan kutsal bir emanettir. Kur'ân'da toprakla ilgili olarak temelde dört farklı lafız kullanılmaktadır:¹⁰ i) “تراب/toprak”, ii) “ارض/yeryüzü”, iii) “طين/su karıştırılmış toprak; çamur, balçık”, iv) “الثرى/ıslak toprak”.

i) “تراب/toprak”: Kur'ân'da on yedi defa geçen “تراب/toprak” kullanımı¹¹ daha çok ilk insanın yaratılışında kullanılan bir hammadde olarak zikredilmektedir. Bu âyetlerde insanın topraktan yaratıldığı hususuna dikkat çekilerek ölümden sonraki dirilişe inanma konusunda ayak direten inkârcılarla vesvese veren şeytana karşı akla matuf örnek ve kanıtlar sunularak, ilk defa yoktan insanı var eden Yüce Allah'ın, insan öldükten sonra da aynı şekilde onu tekrar diriltmeye kadir olduğu ifade edilmektedir.¹²

ii) “ارض/yeryüzü”: Arz lafzına lügavî kaynaklar “insanların üzerinde buldukları zemin”, “semanın mukabili olan cisim” gibi anlamlar vermektedir.¹³ Mezkûr lafız Kur'ân'da çeşitli bağlamlarda ve farklı irablarla toplamda dört yüz altmış bir defa zikredilmektedir.¹⁴ Bu ifadelerin kimi canlılar için yaşam kaynağı olan tarımsal faaliyetlerin gerçekleştirildiği toprak¹⁵ anlamında kimi de ülke veya şehir gibi coğrafi bölgeleri¹⁶ ifade etmek için kullanılmıştır.

Kur'ân-ı Kerîm, insanın yaratıldığı öz olma vasfı dışında insan-toprak ilişkisinin ilk olarak Hz. Âdem'in cennetten çıkarılıp

¹⁰ Bu konuyla ilgili bk. İsa Yüceer, “Kur'ân'da Toprak ve Yeryüzü Lafızları”, *Acta Turcica* 1 (Ocak 2012), 193-206.

¹¹ Muhammed Fuad Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2001), “t-r-b” md., 187-188.

¹² el-Hac 22/5.

¹³ Ebü'l-Kâsım el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnan ed-Dâvûdî (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1992), 73; Ebü'l-Feyz Murtaza ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs* (Dâru'l-Hidâye, ts.), 18/223.

¹⁴ Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, “a-r-d” md., 33-40.

¹⁵ el-Bakara 2/61; Yâsîn 36/33; er-Rahmân 55/10-12.

¹⁶ el-Mâide 5/21; el-A'râf 7/110; Yûsuf 12/21, 56; İbrâhîm 14/14; el-İsrâ 17/104; Tâhâ 20/57.

dünyaya indirilmesiyle başladığını haber vermektedir.¹⁷ İnsan, Allah'ın kendisine verdiği akıl ve irade gibi niteliklerle yeryüzünde hem şerefli¹⁸ hem de sorumlu kılınmıştır. İnsanla ilgili kullanılan “halife”¹⁹ ve “emanet”²⁰ kavramlarını bu bağlamda değerlendirmek yanlış olmayacaktır. M. Esed'in (ö. 1992) Bakara 2/30 âyetinin “*ben yeryüzünde bir halife yaratacağım*” kısmını mülkiyetin kendisine emanet edileceği anlamında “ben yeryüzünde ona sahip çıkacak birini yaratacağım”²¹ şeklinde açıklaması da zikredilen emanet-sorumluluk bağlamına işaret etmektedir. Doğrudan veya dolaylı olarak insanın hilafetinden bahseden âyetlerden hareketle insanın hak ve adaleti gerçekleştirmek, faydalı ve iyi işler yapmak üzere ağır bir sorumluluk yüklenerek, bir bakıma Yüce Allah'ın güvenine de mazhar olarak yeryüzüne gönderildiği anlaşılmaktadır.²² Zira insanın yeryüzünde varoluş hikmeti yeryüzünü imar etmek, kulluk/ibadet yapmak ve kendisine tevdi edilen halifelik sorumluluğunu icra etmektir.²³

Arz lafzının geçtiği âyetlerde dikkat çeken hususlardan biri “arzin asıl sahibinin ve yaratıcısının, topraktaki bolluk ve bereketi meydana getirenin Yüce Allah olduğu” vurgularındır.²⁴ Buna göre göklerin, yerin ve bu ikisi arasında olan herşeyin mülkiyeti Yüce Allah'a aittir.²⁵ Nitekim birçok âyette yeryüzü bizzat Allah'a izafe edilerek zikredilmiştir.²⁶ Yer, Yüce Allah tarafından canlılar için var edilmiş;²⁷ insan yer, gök ve bunları ayakta tutan tüm kozmolojik düzen üzerinde düşünmeye davet edilmiş²⁸ ve bu

¹⁷ el-A'râf 7/22-25.

¹⁸ el-İsrâ 17/70.

¹⁹ el-Bakara 2/30; el-En'âm 6/165; Yûnus 10/73; en-Neml 27/62; Fâtır 35/39; Sâd 38/26.

²⁰ el-Ahzâb 33/72.

²¹ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, çev. Cahit Koçtak - Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 2002), 11-12.

²² Casım Avcı, “Hilâfet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/539.

²³ Ebû'l-Kâsım el-Mufâddal er-Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zerîa ilâ mekârimi's-şerîa* (Kahire: Dârü's-Selâm, 2007), 82-83.

²⁴ Âl-i İmrân 3/189; er-Rûm 30/26; Fussilet 41/9-12.

²⁵ Âl-i İmrân 3/189.

²⁶ en-Nisâ 4/97; el-A'râf 7/73; Hûd 11/64; el-Ankebût 29/56; ez-Zümer 39/10.

²⁷ el-Bakara 2/29; er-Rahmân 55/10.

²⁸ el-Bakara 2/164; Âl-i İmrân 3/190; el-A'râf 7/185; el-Enbiyâ 21/30-31; er-Rûm

davete icabet edenlerden övgüyle bahsedilmiştir.²⁹ Arz/yeryüzü lafzının kullanıldığı âyetlerin bir kısmı da kıyamet tasvirleri hakkındadır. Bu âyetlerde dünya hayatının biteceği ve yeryüzünün de birtakım kozmolojik değişikliklere uğrayacağı farklı anlatım tarzlarıyla tasvir edilmektedir.³⁰

iii) “طين/çamur: Tîn lafzı “su karıştırılmış toprak, çamur, balçık” gibi anlamlara³¹ gelip Kur’ân’da farklı konularla ilişkili olarak toplamda on iki yerde zikredilmektedir.³² Bu âyetlerin iki tanesi Hz. İsa’nın gösterdiği mucize;³³ bir tanesi Firavun’un kule yapma isteği;³⁴ bir tanesi Lut kavminin helak edilmesi³⁵ ve sekiz tanesi de insanın yaratılışıyla³⁶ ilgilidir.

iv) “الثرى/İslak toprak: “الثرى” lafzı Kur’ân’da sadece bir âyet-³⁷te geçmekte olup gerek klasik sözlüklerde gerekse Kur’ân lügatlerinde “ıslak toprak” anlamında³⁸ ele alınmakta ancak bu lafızla kastedilenin mutlak anlamda toprak olduğu ifade edilmektedir.³⁹ Göklerde, yerde ve bu ikisi arasında bulunan bütün varlığın Yüce Allah’a ait olduğu birçok âyette defaatle ifade edilmiştir. Sadece

30/50.

²⁹ Âl-i İmrân 3/191.

³⁰ Abdülbâkî, *el-Mu‘cemü’l-müfehres*, “a-r-d” md., 33-40.

³¹ Râgıb el-İşfahânî, *el-Müfredât*, 533; İbrahim Mustafa vd., *el-Mu‘cemü’l-vasit* (Dârü’d-Da‘ve, ts.), 2/574.

³² Abdülbâkî, *el-Mu‘cemü’l-müfehres*, “t-y-n” md., 533.

³³ Âl-i İmrân 3/49; el-Mâide 5/110.

³⁴ el-Kasas 28/38.

³⁵ ez-Zâriyât 51/33.

³⁶ el-En‘âm 6/2; el-A‘râf 7/12; el-İsrâ 17/61; el-Mü‘minûn 23/12; es-Secde 32/7; es-Sâffât 37/11; Sâd 38/71, 76.

³⁷ Tâhâ 20/6.

³⁸ Ebü’l-Abbâs Muhammed b. İmâd İbnü’l-Hâim, *et-Tibyân fî tefsîri garibi’l-Kur’ân*, thk. Dâhî Abdülbâkî Muhammed (Beyrût: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 2002), 226; Muhammed Semih Âfiye, *el-Kur’an ve ulûmu’l-ard* (ez-Zehra li’l-İlmi’l-Arabî, 1994), 60; Ebü Bekr Muhammed İbn Düreyd, *Cemheretü’l-luga*, thk. Remzi Münir Ba’lebekkî (Beyrût: Dârü’l-İlm li’l-Melâyîn, 1987), 2/1034; Ebü Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcu’l-luga ve shâhu’l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attar (Beyrût: Dârü’l-İlm li’l-Melayîn, 1987), 6/2291; Ebü’l-Hasan Ali b. İsmail İbn Sîde, *el-Muhkem ve’l-muhîtü’l-a‘zam fî’l-luga*, thk. Abdülhamid Hindavî (Beyrût: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2000), 10/187; Ebü’l-Fadl Cemâleddîn İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab* (Beyrût: Dârü Sâdir, 1994), 14/111.

³⁹ Ebü’l-Fazl Celâleddîn es-Süyûtî, *Mu‘terakü’l-akrân fî i‘câzi’l-Kur’ân* (Beyrût: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1988), 2/134; Ebü’s-Senâ Şihâbüddîn el-Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî fî tefsîri’l-Kur’ânî’l-Azîm ve’s-seb‘i’l-mesânî*, thk. Ali Abdülbârî Atiyye (Beyrût: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1994), 8/477; Âfiye, *el-Kur’an ve ulûmu’l-ard*, 60.

Tâhâ 20/6 âyetinde, toprağın altındakilerin de Allah'a ait olduğu belirtilmiştir. Müfessirler mezkûr âyetle ilgili farklı tevillerde bulunsalar da her hâlükârda, hiçbir şeyin Cenâb-ı Hakk'ın mutlak egemenliği dışında düşünülmemeyeceğine dikkat çekildiği açıktır.⁴⁰

1.2. İnsanın Yaratıldığı Öz Olarak Toprak

Kur'ân'ın üzerinde durduğu temel meselerden biri insanın yaratılış özünün topraktan alınmış olmasıdır.⁴¹ İnsanlığın ilk atası kabul edilen Hz. Âdem'i konu edinen âyetlere göre Yüce Allah onu "iki eliyle" yaratmış,⁴² yani onu özel bir yaratışla varlık alanına çıkarmıştır. Kur'ân, döllemenin gerçekleşmesi ile başlayan tabii süreci de zikreder ancak ilk insanın yaratılması, sonraki zamanlarda herhangi bir insan ferdinin yaratılmasından farklıdır. Konuyla ilgili âyetlerin insanın yaratılması meselesinde üzerinde durduğu husus ilâhî irade ve yaratıcı kudretin yaratılışın her aşamasını belirlediği gerçeğidir.⁴³ Aslen topraktan yaratılmış olan ve Yüce Allah'ın "ruhum"⁴⁴ dediği varlık ilkesinden bir soluk üflediği gelecekteki bu yeryüzü hükümrânına bizzat O, "isimlerin tamamını"⁴⁵ öğreterek bu isimlerin gösterdiği varlıkları kavratmış, nihâyetinde meleklerin ona secde etmesini istemiştir.⁴⁶ Ancak Yüce Allah'ın "ruhumdan" dediği türünden beyanların, ontolojik bir olguyu değil -tıpkı "Allah'ın evi" terkinde olduğu gibi- şerefleendirme ve amaç belirtme mânâsı taşıyan mecâzî bir anlatım olduğu unutulmamalıdır.⁴⁷ Aynı şekilde meleklerin Âdem'e secde etmeleri de ona ibadet etme manasında değil insanı şerefleendirme ve Allah'ın emrini yerine getirme itibarıyla doğrudan doğruya Yüce Allah'a ibadettir.⁴⁸

⁴⁰ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 3/625.

⁴¹ Âl-i İmrân 3/59; el-Kehf 18/37; el-Hac 22/5; el-Mü'min 40/67; er-Rûm 30/20; Fâtır 35/11; el-Mü'minûn 23/12.

⁴² Sâd 38/75.

⁴³ İlhan Kutluer, "İnsan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/321; Süleyman Hayri Bolay, "Âdem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/358.

⁴⁴ el-Hicr 15/29.

⁴⁵ el-Bakara 2/31.

⁴⁶ Kutluer, "İnsan", 22/321.

⁴⁷ Kutluer, "İnsan", 22/321.

⁴⁸ İsmail Cerrahoğlu, "Kur'an'da İnsanın Yaratılış Sahnesinin Düşündürdükleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1 (1975), 90.

Kur’ân’da çeşitli sûrelerde zikredilen Hz. Âdem, genellikle insanı temsil eder ve Âdem’in hikâyesi her insanın hikâyesi demektir.⁴⁹ Kur’ân’da ilk insanın yaratıldığı madde muhtelif sûre ve âyetlerde farklı kavramlarla ifade edilmiştir. Bunlar “تراب/toprak”,⁵⁰ “ماء/su”,⁵¹ “طين/çamur”,⁵² “سلالة من طين/süzme veya akışkan çamur”,⁵³ “طين/yaşkan çamur”,⁵⁴ “صلصال/kurumuş çamur”,⁵⁵ “حملا مسنون/değişime uğramış kara balçık”,⁵⁶ ve “نطفة/nutfe”dir.⁵⁷ Burada insanın yaratılış aşamalarının tamamını tek tek incelemek araştırmanın sınırlarını aşacaktır. Konunun toprak olması hasebiyle insanın yaratılışıyla ilgili âyetlere bakıldığında toprak ve suyun en önemli unsur olduğu görülmektedir.⁵⁸

İnsanın toprak ve toprakla ilgili çeşitli aşamalardan yaratılmış olması bir tenakuza değil ilâhî kudretin kontrolündeki bir planlamaya işaret etmektedir. Bu yaratılışın belli bir zaman aldığı ilgili âyetlerden çıkarmak mümkündür.⁵⁹ Ancak insanın istenilen kıvama gelmesi ve yaratılma aşamaları asla ilâhî iradede bağımsız bir tekâmül nazariyesine kapı aralamaz. Zira ilgili bütün âyetlerde insanın yaratılması olayında birinci derecede vurgulanan etkin unsur Allah’ın irade ve kudretidir.

Hz. Peygamber’den (s.a.s.) nakledilen hadislerde de ilk insan (Âdem) Allah tarafından, yeryüzünün her tarafından alınan farklı toprakların bir araya getirilmesinden yaratılmıştır. İnsanların farklı renk, karakter ve istidatlara sahip olmaları da bu toprağın çeşitliliğine atfedilmiştir: *“Allah (cc), Âdem’i yeryüzünün her tarafından aldığı bir avuç topraktan yaratmıştır. Bu sebeple âde-*

⁴⁹ Cerrahoğlu, “Kur’an’da İnsanın Yaratılış Sahnesi”, 88.

⁵⁰ Âl-i İmrân 3/59; el-Kehf 18/37; el-Hac 22/5; el-Mü’min 40/67; er-Rûm 30/20; Fâtır 35/11; el-Mü’minûn 23/12.

⁵¹ el-Enbiyâ 21/30; en-Nûr 24/45; el-Furkân 25/54.

⁵² el-En’âm 6/2; el-A’râf 7/12; el-İsrâ 17/61; el-Mü’minûn 23/12; es-Secde 32/7; es-Sâffât 37/11; Sâd 38/71, 76.

⁵³ el-Mü’minûn 23/12.

⁵⁴ es-Sâffât 37/11.

⁵⁵ el-Hicr 15/26, 28, 33; er-Rahmân 55/14.

⁵⁶ el-Hicr 15/26, 28, 33.

⁵⁷ en-Nahl 16/4; el-Kehf 18/37; el-Hac 22/5; el-Mü’minûn 23/13-14; Fâtır 35/11; Yâsîn 36/77; el-Mü’min 40/67; en-Necm 53/46; el-Kiyâme 75/37; el-İnsân 76/2; el-Mürselât 77/20-23; Abese 80/19.

⁵⁸ Cerrahoğlu, “Kur’an’da İnsanın Yaratılış Sahnesi”, 87.

⁵⁹ el-İnsân 76/1.

moğullarının, o topraklara izâfeten kimi kıvılcık, kimi beyaz, kimi siyah, kimi de bu renklerin karışımındaki renklerde; yine karakter olarak kimi yumuşak, kimi sert, kimi iyi huylu, kimi kötü huylu olarak dünyaya gelmiştir.”⁶⁰

Hem insanın topraktan yaratılmış olması hem de toprağa verilen yaşamsal değer Kur'ân'da Yüce Allah'ın varlığına işaret eden kozmolojik delillerden sayılmıştır.⁶¹ Zira insanın ilk başta canlılıktan uzak bir varlık olan topraktan yaratılmasına rağmen diğer varlıklardan şerefli kılınması ve bütün organizmalar için toprağın yaşamsal bir değer ifade etmesi son derece aşkın bir varlığa işaret eder ki; Kur'ân, insanın bütün bu eşsiz düzenden hareketle Yüce Allah'ın sonsuz güç ve kudret sahibi tek yaratıcı olduğunu belleyip kavramasını ister.⁶²

1.3. Toprak Örneklili Dilsel Temsil ve Kullanımlar

Yeryüzünde -az veya çok- yaşamış her medeniyetin entelektüel birikiminde toprakla ilgili deyim, atasözü ve temsillerin olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Toprak sadece deyim, atasözü veya temsillere değil şiir, türkü, mani, masal, ağıt gibi folklorik birçok unsurun konusu olmuştur. Kur'ân'da da toprak ve toprakla ilgili kavramlar hem deyimsel ifadelerle hem de bazı temsillere konu olmuştur. Aşağıdaki örnekler konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır:

Örnek-1) “Yeryüzünün bütün genişliğine rağmen dar gelmesi”: Tebük Seferi'ne (Recep 9/Ekim 630) imkânları olduğu halde katılmayıp pişmanlık duyan ama tevbeyle de hemen yönelmeyen üç kişiye karşı, sefer dönüşünde Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ve Müslümanların ilişkilerini kesmeleri⁶³ sonucunda bu üç kişinin yaşadıkları psikolojik halleri “*bütün genişliğine rağmen*

⁶⁰ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed İbn Hanbel, *el-Müsned* (Müessesetü'r-Risâle, 2001), 32/353, 413; Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), “Sünnet”, 17; Ebû İsa Muhammed et-Tirmizî, *Sünenü'l-Tirmizî*, thk. Beşşar Avvad Maruf (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), “Tefsir”, 3.

⁶¹ el-En'âm 6/95-99; er-Ra'd 13/2-4; en-Nahl 16/66-69; er-Rûm 30/20-25; el-Câsiye 45/3-5.

⁶² er-Rûm 30/20; Fussilet 41/39.

⁶³ Ebû Muhammed Abdülmelik İbn Hişam, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekka vd. (Mısır: Matbaatu Mustafa el-Bâbi'l-Halebî, 1955), 2/531-535.

men yeryüzü onlara dar gelmişti”⁶⁴ şeklinde ifade edilmiştir. Yine Huneyn Savaşı’nın yaşanacağı yere hareket eden kalabalık orduyu gören bazı Müslümanlar “bu ordu hezimete uğratılamaz” türünden sözler sarfetmiş⁶⁵ ve Müslümanlar savaş meydanında ilk başta bir hezimet yaşamışlardı.⁶⁶ Zira Müslümanlar sayılarının çokluğuna aldanmış ve zaferi verenin asker çokluğu değil Yüce Allah olduğunu unutmuşlardı.⁶⁷ Müslümanların yaşadıkları bu sıkıntı ve sağa-sola kaçışmaları ile gelen hezimet neticesinde yaşadıkları ruh halleri aynı şekilde “*bütün genişliğine rağmen yeryüzü size dar gelmişti*”⁶⁸ sözüyle ifade edilmiştir. Bu ifade, onların şaşkınlıklarını, yaşadıkları endişe ve korkudan kaçıp kurtulacakları bir yer bulamadıklarını ve kalplerinin daraldığını anlatan bir teşbihtir.⁶⁹

Örnek-2) “Yere çakılıp kalmak”: Hicretin dokuzuncu yılında Bizans’ın bazı Hristiyan Arap kabileleriyle beraber Medine’ye kuzeyden bir saldırı yapacağı söylentilerinin artıp bu haberlerin Hz. Peygamber’e (s.a.s.) ulaşması üzerine o da Tebuk Sefer’i için talimat vermiş ve daha öncekilerin aksine bu defa seferin istikametini gizlememiş; zor bir sefer olacağını ve askerlerin ona göre hazırlık yapmalarını istemişti. Ayrıca havanın sıcak olduğu, hurma hasadının yaklaştığı ve önemli bir kıtlığın yaşandığı bir dönemdi; dolayısıyla sefere çıkmak son derece meşakkatliydi.⁷⁰ Münafıklar katılmamak için izin isterken bazı Müslümanlar da sefere hazırlık konusunda gevşeklik göstermiş ve işi ağırdan almışlardı.⁷¹ Bu gevşeklik “*Ey iman edenler! Size ne oldu ki, ‘Allah yolunda seferber olunuz’ denilince yerinize çakılıp kaldınız; yoksa âhiretten vazgeçip dünya hayatına mı razı oldunuz? Fakat dünya hayatının nimetleri âhiret saadetinin yanında pek az bir şeydir*”⁷² âyetiyle kınanmış ve Müslümanlar uyarılmıştır. İşte sefere katılma konusundaki gevşek-

⁶⁴ et-Tevbe 9/118.

⁶⁵ İbn Hişam, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, 2/444.

⁶⁶ İbn Hişam, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, 2/443-444.

⁶⁷ Ebü’l-Kâsım Mahmut ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi’t-tenzîl* (Beyrût: Daru’l-Kitabi’l-Arabî, 1987), 2/259.

⁶⁸ et-Tevbe 9/25.

⁶⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/318.

⁷⁰ İbn Hişam, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, 2/516.

⁷¹ İbn Hişam, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, 2/548-549.

⁷² et-Tevbe 9/38.

lik hali “yere çakılıp kaldınız” sözüyle ifade edilmiştir.

Örnek-3) *Gökler ve yer durduğu sürece*: Kur’ân’da cehennem ve cennet hayatının ebediliği “gökler ve yer durduğu sürece onlar orada ebedî kalacaktır”⁷³ şeklinde ifade edilmiştir. Müfessirler bu ifadeler hakkında genellikle iki ihtimal üzerinde durmuşlardır: i) “Gök ve yer” ifadeleriyle âhiretteki gökler ve yer murat edilmiştir ki onlar ebedi olarak var edilmişlerdir. ii) Bu ifade sonsuzluk ifade eden mecâzî bir kullanımdır.⁷⁴

Örnek-4) *“Ne yer ağladı onlara ne de gök”*: Önemli bir kimse öldüğünde Araplar onun ölümünü yüceltmek ve ona saygılarını ifade etmek için “gök ve yer ağladı ona, rüzgâr ağladı ve güneş karardı” gibi ifadeler kullanmışlardır.⁷⁵ Ayrıca bazı hadis metinlerinde de müminlerin ölümü sebebiyle gök ve yerin ağladığı ifade edilmiştir.⁷⁶ Kur’ân’da Firavun ve etrafındakilerin Kızıldeniz’de boğulmaları anlatıldıktan sonra onların arkalarından üzülmeye değer olmadıkları “*Gök ve yer onların ardından ağlamadı*”⁷⁷ şeklinde ifade edilmiştir. Böylece Firavun ve etrafındakilerin kendilerini zannettikleri gibi büyük ve değerli olmadıkları beyan edilmiştir.⁷⁸

Örnek-5) *“Dünyaya sapanmak”*: A’râf Sûresinde Allah’ın kendisine âyetler verdiği hâlde, onlarla alakasını kesip, şeytanın kendisini peşine taktığı, bu yüzden de azgınlardan olan kimsenin heva ve hevesine uyararak geçici olanı tercih etmesi “*dünyaya sapanmak*” olarak ifade edilmiştir.⁷⁹ Bu kullanım değersiz olanı kıymetli olana tercih etmeyi veciz bir şekilde ifade etmektedir. Türkçedeki “dünyaya tapmak” ve “dünyaya kazık çakmak” deyimleri de bu anlamı ifade etmektedir.⁸⁰

⁷³ Hûd 11/107-108.

⁷⁴ Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes’ûd el-Begavî, *Me’âlimu’t-tenzil fi tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Abdürrezzak el-Mehdî (Beyrût: Dâru İhyâi’t-Turâs, 1999), 2/465; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/430.

⁷⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/276.

⁷⁶ Tirmizî, “Tefsir”, 45; Ahmed b. Hüseyin Beyhâkî, *Suabü’l-îmân*, thk. Abdülali Abdülhamid Hâmid (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 2003), 12/295.

⁷⁷ ed-Duhân 44/29.

⁷⁸ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili* (İstanbul: Eser Kitabevi, ts.), 6/4300.

⁷⁹ el-A’râf 7/175-176.

⁸⁰ Abdülcelil Bilgin, *Kur’an’daki Deyimler ve Zemahşeri’nin Keşşaf’ı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 65.

Yukarıda verilen örneklerin dışında Kur’ân’da toprak mevzulu birçok deyimsele ifade ve temsiller bulmak mümkündür. Örneğin insanlık neslinin çoğalmasına vesile olan nutfenin rahimlere bırakılması tohumlara teşbih edilerek, kadınlar, mecâz yoluyla ekinliğe (tarla) benzetilmiştir.⁸¹

Gösteriş için ve insanları minnet altında bırakarak infakta bulunan kimse, yalçın ve pürüzsüz bir kayanın üzerindeki ince toprak örtüsüne tohum eken, ancak -elverişli arazilere bereket getiren sağanak- yağmurun kayanın üzerindeki toprağı içindeki tohumla birlikte götürmesi sonucu hiçbir ürün alamayan bir çiftçiye benzetilmiştir.⁸² Hak olan İslâm’ı kabul eden mümin verimli toprağı, hakkı inkâr edenler ise çorak toprağı teşbih edilerek⁸³ adeta şöyle denmek istenmiştir: *“Güzel ürünler veren bereketli topraklar gibi olun, faydasız bitkiler çıkaran işe yaramaz (çorak) topraklar gibi olmayın.”*⁸⁴

1.4. Temizleyici Olarak Toprak

Binlerce organizmanın yaşam döngüsüne kaynaklık eden toprak, aynı zamanda temizleyici ve arındırıcı bir özelliğı de sahiptir. İslâm’ın emrettiğı birçok ibadet için temizlik şart koşulmuştur. Bir Müslümanın ibadet etmesi ancak bu hazırlık safhasını (abdest-gusül) yerine getirmesiyle mümkündür. Temizlikte kullanılacak birincil madde ise sudur. Ancak suyun bulunmadığı veya bulunup kullanma imkânının olmadığı durumlarda ise toprak veya toprak cinsinden bir şeyle ibadetin hazırlık aşaması olan temizlik icra edilir. Teyemmüm diye isimlendirilen bu ameliye büyük ve küçük hükmî kirliliğı (hades) gidermek gayesiyle iki eli temiz toprak veya toprak cinsinden sayılan bir maddeye sürmek sûretiyle yüzü ve iki kolu meshetmekten ibaret, abdest ve gusül yerine geçen hükmî bir temizliktir.⁸⁵ Teyemmümün meşruiyeti Kur’ân⁸⁶ ve Hz. Peygamber’in (s.a.s.) sünnetiyle sabittir.⁸⁷

⁸¹ el-Bakara 2/223.

⁸² el-Bakara 2/264.

⁸³ el-A’raf 7/58.

⁸⁴ Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 2/540.

⁸⁵ Mehmet Boynukalın, “Teyemmüm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/50-51.

⁸⁶ el-Mâide 5/6, ayrıca bk. en-Nisâ 4/43.

⁸⁷ Muhammed Emin b. Ömer İbn Âbidîn, *Reddü’l-muhtâr ala’d-dürri’l-muhtâr*

Toprak kaynaklı bir temizlik olan teyemmüm, kaynaklarımızda her ne kadar sembolik (hükâmî) bir temizlik olması yönüyle ön plana çıkmış olsa da onda dezenfekte edici vasıfların olduğu müsellemidir. Hz. Peygamber'in kirlenmiş bazı kapların hem su hem de toprakla temizlenmesi gerektiğini ifade eden beyanları⁸⁸ da topraktaki bu temizleyici özelliği izhar eder mahiyettedir. Nitekim günümüzde yapılan bilimsel çalışmalarda da toprağın temizleyici vasıflara sahip olduğu ifade edilmektedir. Örneğin şâyet toprağın temizleyici özelliği olmasaydı sadece mezar topraklarının dahi hastalıktan geçilmemesi gerekirdi. Zira toprağa gömülenler arasında bulaşıcı hastalık taşıyan birçok kişi de bulunmaktadır. Topraktan antibiyotik üretme çalışmaları da toprağın bakteri ve virüsleri öldürücü/temizleyici özelliğini izhar etmektedir. Nitekim toprak mikrobiyolojisi profesörü S. A. Waksman (ö. 1973) toprak bakterilerinden antibiyotik elde etmeyi başarmış ve tüberküloza (verem) karşı yapılmış ilk antibiyotik olan streptomisini keşfiyle 1952'de Nobel Tıp Ödülünü kazanmıştır.⁸⁹

Toprağın temizleyiciliği yanında arındırıcı özelliği de vardır. Toprağın insan vücudundaki statik (durgun) elektriği izole etmesi bu arındırma özelliğine örnek verilebilir. Aslında statik elektrik sadece insanda değil birçok varlıkta oluşabilen bir enerjidir. Doğada birbirinden farklı veya aynı olan iletken veya yalıtkan iki maddenin temas etmesi veya sonra ayrılması veya sürtünme meydana getirmesi sebebiyle statik elektrik kendiliğinden oluşur.⁹⁰ Örneğin lastik tekerlekli vasıtalarda, hava ile sürtünme kuvveti sebebiyle seyir halinde iken; fırtınalı havalarda atmosferdeki bulutlarda; çok yüksek hızla mesafe kateden uçaklarda yüksek sürtünme kuvveti sebebiyle statik elektrik toplanır. Bu sebeple toplanan statik elektriğin devamlı topraklama veya başka bir sis-

(Beyrût: Daru'l-Fikr, 1992), 1/229.

⁸⁸ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc b. Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), "Taharet", 91,93; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şuayb Arnavut - Adil Mürşid vd. (Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), "Taharet", 31; Ebû Dâvûd, "Taharet", 37; Tirmizî, "Taharet", 68; İbn Hanbel, *el-Müsned*, 15/314, 16/225, 350, 27/348, 34/179.

⁸⁹ The Nobel Prize (NP), "The Nobel Prize in Physiology or Medicine 1952" (Erişim 29 Ekim 2020).

⁹⁰ F. Ünal Toktaş, "Statik Elektrik", *Elektrik Mühendisliği* 330-331 (Mayıs 1986), 60.

temle boşaltılması gerekir. Örneğin uçaklarda oluşan bu enerji kanatlarındaki sivri uçlar vasıtasıyla sürekli olarak boşluğa atılır. Aksi takdirde iniş esnasında meydana gelebilecek şiddetli deşarjlar sebebiyle uçak infilak etme tehlikesiyle karşı karşıya kalır.⁹¹ Bina ve fabrika gibi elektrik kullanan tüm yerlerde statik elektrik çeşitli yollarla toprağa boşaltılır aksi takdirde büyük tehlikelere sebebiyet verme olasılığı son derece yüksektir. Topraklama ile hem tesisler hem de insanlar tehlikeli gerilim seviyelerine karşı korunur.⁹²

Aşırı derecede statik elektrik yükünün insan bedeninde birikmesi, insan vücudundaki normal elektrik dengesini bozabilir ve sinir sistemi üzerinde olumsuz etkiler bırakabilir.⁹³ Yün bir halıda yürümek, yazı yazmak veya kıyafet değiştirmek gibi basit sebepler dahi tehlikeli bir statik elektriğin oluşması için yeterlidir.⁹⁴ Aslında insan vücudu genel itibarıyla oldukça iyi bir iletkenliğe sahiptir. Ancak teknolojik gelişmelerle birlikte kullanımı yaygınlaşan sentetik türü kıyafetler, sadece insan bedenini topraktan izole etmekle kalmaz aynı zamanda elektrostatik yüklerin oluşmasına da sebep olur. Eğer insan anti-statik olan iletken sayılabilecek ayakkabı kullanır ve iletken bir zemin üzerinde bulunursa vücudunda oluşan yük toprağa gidecektir.⁹⁵ Bütün bunlar da toprağın yaşamsal değerinin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

1.5. Allah'ı Zikredici Olarak Toprak

Lügavî olarak “bir şeyi anmak, hatırlamak, hatırında tutmak” gibi anlamlara gelen⁹⁶ zikir/zikr lafzını dinî literatürde “Allah rızasına matuf; kalb, lisan ve bedenle yapılması mümkün olan sözlü ve amelî eylemleri kapsayan davranışların tümü” olarak tarif etmek⁹⁷ mümkündür. Kur’ân’da zikir kavramı geniş bir anlam

⁹¹ Toktaş, “Statik Elektrik”, 60-61.

⁹² Mustafa Burunkaya, “Statik Elektriğe Karşı Koruma için Güvenli Bir Topraklama Sistemi ve Antistatik Çalışma İstasyonunun Kurulması”, *Politeknik Dergisi* 11/2 (2008), 93.

⁹³ Toktaş, “Statik Elektrik”, 61.

⁹⁴ Burunkaya, “Statik Elektriğe Karşı Koruma”, 94.

⁹⁵ Toktaş, “Statik Elektrik”, 64.

⁹⁶ Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrâhim es-Sâmerrâî (Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.), 5/346; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4/308.

⁹⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/540-541.

alanına sahiptir. Yüce Allah'ı onun ulûhiyetiyle bağdaşmayacak her türlü eksiklik ve noksanlıktan tenzih etmeyi ifade eden⁹⁸ tesbih kavramı da Allah'ı zikretmenin bir parçasıdır.⁹⁹ Zira zikir, tesbihi de içine alan umumi bir kavramdır.

Kur'ân'da canlı-cansız veya âkil-gayr-ı âkil ayırımı yapılmaksızın bütün varlıkların Yüce Allah'ı tesbih ettikleri ifade edilmektedir. Konuyla ilgili âyetlerde evrenin ve içindeki her şeyin; meleklerin, dağların, taşların, ağaçların, otların, kanat çırpan kuşların; güneş, ay ve yıldızların; hayvanların, gök gürültüsünün devamlı Allah'ı tesbih ettiği, ancak insanların bunu tam anlamıyla anlayamadıkları ifade edilmektedir.¹⁰⁰ Bu zikri/tesbihi ifa edenlerden biri de yeryüzüdür. Mezkûr husus İsrâ Sûresinde şöyle ifade edilmektedir: “*Yedi gök, yer ve bunların içinde bulunanlar Allah'ı tesbih ederler. Her şey O'nu hamd ile tesbih eder. Ancak, siz onların tesbihlerini anlamazsınız...*”¹⁰¹

Kâinat ve içindeki her varlığın Allah'ı tesbih etmesi müfessirler tarafından farklı değerlendirmelere konu olmuştur.¹⁰² Kimi müfessirler bu tesbihi hakiki anlamında alarak her varlığın kendilerine mahsus bir lisanla Yüce Allah'ı tesbih ettiklerini; kimileri de bu tesbihi söz konusu varlıklardaki işleyişin Allah'ın yüceliğine delalet etmesi anlamında tevil etmişlerdir.¹⁰³ Ancak varlıkların tesbihini hakiki anlamda ele alan tercihlerin daha kuvvetli oldu-

⁹⁸ Metin Yurdagür, “Tesbih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/527.

⁹⁹ Ebu'l-Berekât Abdulah b. Ahmed en-Nesefî, *Medâriku't-tenzil ve hakâiku't-te'vil*, thk. Yusuf Ali Büdeyvi (Beyrût: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998), 3/31.

¹⁰⁰ Bk. er-Ra'd 13/13; el-İsrâ 17/44; el-Hac 22/18; Nûr 24/41; er-Rahmân 55/6; el-Haşr 59/24.

¹⁰¹ el-İsrâ 17/44.

¹⁰² Farklı görüşler için bk. Celil Kiraz, “Bir Tefsir Problemi Olarak Bütün Varlıkların Allah'ı Tesbih Etmesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2006), 100-132.

¹⁰³ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Kâhire: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 17/454-456; Begavî, Me'âlimu't-tenzil, 3/135-136; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/669-670; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, thk. Abdürrezzak el Mehdi (Beyrût: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 2001), 3/26-27; Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1999), 20/347-348; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi'li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim Ettafeyyîş (Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısıryye, 1964), 10/266-268.

ğunu ifade etmek mümkündür. Zira mecâzî anlamı tercih eden birçok müfessir varlıkların kendilerine mahsus bir lisanla Allah'ı tesbih etmelerini de imkân dışı saymamıştır.¹⁰⁴ Söz konusu ihtilaflar bir yana farklı teviller yapılsa bile evrende Allah'ı tesbih eden varlıklardan biri de topraktır. Toprağın tesbih ettiği seleften gelen bazı rivâyetlerde de zikredilmiştir.¹⁰⁵

1.6. Toprağa Dönüş (Ölüm) ve Topraktan Diriliş

Gerek dinlerin gerekse ideolojilerin temel konularından biri ölümdür. İnsan hayatına değer katan, insanın varlık, evren, yaşam ve ölümlle ilgili sahip olduğu anlam tasavvurudur. Bu varlık alanı anlamdan arındırıldığında bir başka ifadeyle varlık, yaşam ve ölüm anlamsızlaştı(rıldı)ğında, insanca var olmanın ve yaşamın görünmez zemini kaybedilecektir. Zira hayat yakın ve uzak/öte anlamıyla bir bütündür.¹⁰⁶ Yani hayatın bir parçası yaşam diğer parçası ölümdür. Dolayısıyla hem var olmanın hem de hayatın anlamı ölümlle sıkı sıkıya bağlıdır. Şâyet öldükten sonra börtü-böcek olacak isek insanî var olmanın; bir hesap yok ise ahlaklı olmanın yani insan olmanın ve hayatın anlamı olmayacaktır.¹⁰⁷

Bütün dinlerde ve beşerî sistemlerde insan hayatı saygın kabul edilerek onun korunması için tedbir alınmış, onun ihlâl edilmesi cezalandırılma sebebi sayılmıştır. İslâm'da haram addedilen birçok fiil bu amaca matuftur. Dolayısıyla ölüm gerçek ve mukadder olsa da insanın dünyaya gelmesinin amacı öl(dür)mek değil yaşa(t)maktır.¹⁰⁸ Bu sebeple İslâm inancında haksız yere bir insanı öldüren bütün insanları öldürmüş, bir insanı kurtaran ise bütün insanlara hayat vermiş addedilir.¹⁰⁹ Hayat, ölümlle bir bütün olduğu içindir ki insan yaşamını kaybedebilir, ölebilir ama hayatını kaybetmez.¹¹⁰

¹⁰⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/129; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 24/402-403.

¹⁰⁵ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer Ebü's-Şeyh el-Esbahânî, *el-Azame*, thk. Rızaullah b. Muhammed İdris el-Mübârekfûrî (Riyad: Dârü'l-Âsime, 1987), 5/1727; Begavî, *Me'âlimu'l-tenzil*, 3/136; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 3/27; Alaeddin Ali b. Muhammed el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fî meâni't-tenzil/Tefsirü'l-Hazin* (Beyrût: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 3/131.

¹⁰⁶ İhsan Fazlıoğlu, *Kendini Bulmak* (İstanbul: Papersense Yayınları, 2018), 22.

¹⁰⁷ Fazlıoğlu, *Kendini Bulmak*, 23.

¹⁰⁸ Bekir Topaloğlu, "Ölüm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/34.

¹⁰⁹ el-Mâide 5/32.

¹¹⁰ Fazlıoğlu, *Kendini Bulmak*, 22.

İnsan öz itibarıyla topraktan yaratılmış,¹¹¹ dünyadaki hayatının son bulmasıyla tekrar yaratıldığı toprağa dönecek ve Âhiret günü için Allah'ın kudretiyle tekrar topraktan çıkarılıp diriltilecektir.¹¹² Kur'ân'da bu hakikat şu sözlerle ifade edilir: “(Ey insanlar!) Sizi topraktan yarattık, (ölümünüzle) sizi oraya döndüreceğiz ve sizi bir kere daha oradan çıkaracağız.”¹¹³

Allah Resûlü (s.a.s.) de insanda acbü'z-zeneb adı verilen ve hiçbir zaman çürüyüp yok olmayan bedene ait maddî bir unsurun bulunduğunu¹¹⁴ ve (o gün) gökten inecek bir su sayesinde insanın bir bitkinin topraktan çıkışı gibi hızlıca canlanıp ortaya çıkacağını haber vermiştir: “Sonra Allah gökten bir su indirir ve bu sayede ölümler, bitkinin yerden bitişi gibi (kabirlerinden) çıkarlar. İnsan cesedi bütünüyle çürüyüp yok olur, ancak acbü'z-zeneb müstesna, insanlar bundan yaratılır.”¹¹⁵ Konuyla ilgili hadislerde anlatılmak istenen husus, toprağa karışan insan bedeninin tekrar yaratılmasına esas teşkil edecek maddî bir unsurun toprakta veya bedenin çürüyüp yok olduğu herhangi bir mekânda varlığını koruyabilmesidir.¹¹⁶ Kıyamet günü geldiğinde -ki mutlaka gelecek¹¹⁷- kabirler açılacak,¹¹⁸ yeryüzü içinde barındırdığı ağırlıkları çıkarıp dışarı atacak¹¹⁹ ve Allah insanları ilk defa nasıl topraktan yaratmış ise yerden ot bitirir gibi tekrar topraktan çıkarıp diriltilecektir.¹²⁰

2. ANÂSIR-I ERBAANIN BİR ELEMENTİ: TOPRAK

Anâsır lafzı lügavî olarak “asıl, kök(en), soy-sop, şeref, değer, hürmet, asâlet” gibi mânalara gelen “unsur” lafzının çoğu-

¹¹¹ Âl-i İmrân 3/59; el-Kehf 18/37; el-Hac 22/5; el-Mü'min 40/67; er-Rûm 30/20; Fâtır 35/11; el-Mü'minûn 23/12.

¹¹² Tâhâ 20/55; Nûh 71/18.

¹¹³ Tâhâ 20/55.

¹¹⁴ Müslim, “Fiten”, 142-143; İbn Mâce, “Zühd”, 32; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 24; İbn Hanbel, *el-Müsned*, 14/38, 15/323, 16/290.

¹¹⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sâhihu'l-Buhârî*, thk. Muhammed Zühayr b. Nâsir en-Nâsir (Dâru Tavki'n-Necât, 2001), “Tefsir”, 78/3; Müslim, “Fiten”, 141.

¹¹⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “Acbü'z-zeneb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/320.

¹¹⁷ el-Mü'min 40/59.

¹¹⁸ el-İnfitâr 82/4.

¹¹⁹ ez-Zilzâl 99/2.

¹²⁰ Nûh 71/17-18.

ludur.¹²¹ Anâsır-ı erbaa “dört unsur” demek olup klasik felsefede toprak, su, hava ve ateş elementleri için kullanılan bir kavramdır.¹²² Çok eski çağlardan beri bu dört elementin evrenin temel unsuru olduğu dile getirilmiş ve filozoflar tarafından tartışılmıştır. Bu dört unsurla ilgili tasavvur, Müslümanlar arasında İslâm kültürünün inanç ve esaslarına göre şekillenmiştir. Buna göre Allah, âlemin temelini dört şeyden oluşturmuştur. Bir başka ifadeyle Allah toprağı, suyu, havayı ve ateşi dünyaya direk yapmış ve insanlığın hizmetine sunmuştur.¹²³

Kaynaklarda toprak konusunda yapılmış farklı tanımlamalar bulunmaktadır.¹²⁴ Tanımlardaki farklılığın sebebi toprağın çeşitli görünümler arz etmesi ve herkesin topraktan beklediği yarar ve fonksiyonlara göre tarifler yapmış olmasıdır.¹²⁵ Yapılan tarifler beraber değerlendirildiğinde toprağı “Arzın dışını ince bir tabaka halinde kaplayan, kayaların ve organik maddelerin türlü ayrışma ürünlerinin karışımından meydana gelen, içerisinde ve üzerinde geniş bir canlılar âlemi barındıran, bitkilere durak yeri ve besin kaynağı olan, belli oranlarda su ve hava kapsayan üç boyutlu bir varlık”¹²⁶ şekilde tanımlamak mümkündür:

Yeryüzü katmanını oluşturan anakaya; iklim, anamateryal, arazi yapısı (topoğrafya), organizmalar ve zaman gibi çeşitli etkenlerle toprağı dönüşür.¹²⁷ Toprak oluşumunda önce kayalar toprak anamateryaline dönüşmekte daha sonra bu anamateryalden toprak meydana gelmektedir. Hem anamateryalin oluşumu hem de bundan toprakların meydana gelişi fiziksel, kimyasal ve biyo-

¹²¹ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luga*, 2/1153; Muhammed b. Muhammed Ezherî, *Tehzibu'l-luga* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001), 3/212; Ebü't-Tâhir Meccüddin el-Firûzâbâdi, *el-Kâmûsu'l-muhît* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2005), 441; Cevherî, *es-Sihâh*, 2/750; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4/581.

¹²² H. Bekir Karlığâ, “Anâsır-ı Erbaa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: 1991), 3/149.

¹²³ Aysun Çelik, “Âlemin ve Âdemin Dört Ana Unsuru: Garîb-Nâme’de ‘Anâsır-ı Erbaa’”, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2019), 317.

¹²⁴ Abdüsselam Ergene, *Toprak Biliminin Esasları* (Konya: Öz Eğitim Basım Yayın Dağıtım, 1997), 10-11; Necmettin Çepel, *Toprak İlimi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Yayınları, 1988), 7-9.

¹²⁵ Çepel, *Toprak İlimi*, 7-8.

¹²⁶ İlhan Akalan, *Toprak Bilgisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, 1988), 8.

¹²⁷ Çepel, *Toprak İlimi*, 16.

lojik birçok olayın sonucunda gerçekleşir.¹²⁸ Birkaç santimetrelilik bir toprağın oluşumu için farklı unsurların yanında ayrıca uzun bir zaman sürecine ihtiyaç vardır. Bu süreç, farklı şartlara göre binlerce yılı bulabilmektedir.¹²⁹ Tarıma imkân veren bir toprak tabakasının gerekliliği düşünüldüğünde insanın faydalanabileceği bir toprağın oluşumu için binlerce belki milyonlarca yıldan bahsetmek gerekecektir.

Bitkisel ve hayvansal hayata ait mikroorganizmalardan, en kuvvetli mikroskopla bile görülemeyecek kadar küçük mikroorganizmaların sayısız türleri toprak içinde yaşamakta, gelişmekte ve ölmektedir.¹³⁰ Dolayısıyla bir santimetreküplük verimli toprakta dahi milyonlarca canlı organizma vardır ve tamamen araştırılması insanın yetenek ve olanaklarını aşan bir durumdur.¹³¹ Her araştırmada bilim insanlarının yeni bulgulara ulaşması ve toprak bünyesinde deveren eden yaşam döngüsünün yeniliklere açık olması bunun açık bir göstergesidir. Eğer toprakta mevcut olan mikroorganizmalar sayesinde toprağa düşen bitkisel ve hayvansal artıklar ayrışmayıp kalsaydı, bugün yeryüzü cesetlerle örtülmüş olarak hayattan yoksun olacaktı.¹³²

Toprak, bünyesinde çok fazla canlı barındıran, dünyadaki en çeşitli habitatlardan¹³³ biridir. Doğanın hiçbir yeri toprak toplulukları kadar yoğun değildir. Örneğin tek bir gram toprak, yüzbinlerce türe ayrılan bir milyara yakın bakteri içerebilir. Zira toprağın son derece karmaşık olan fiziksel ve kimyasal yapısı bu canlılar için yaşam kaynağıdır. Mikroorganizmalardan insanlara tüm bitki ve hayvanlar toprakla etkileşim halindedir. Topraktaki tüm organizmalar toprak yapısının oluşumuna ve korunmasına dâhil olarak insanlar için ekosistemin temel işleyişini idame ederler.¹³⁴

Toprak içerisinde değişik boyutlarda, çeşitlilikte ve fark-

¹²⁸ Ergene, *Toprak Biliminin Esasları*, 35.

¹²⁹ Ergene, *Toprak Biliminin Esasları*, 76.

¹³⁰ Ergene, *Toprak Biliminin Esasları*, 279.

¹³¹ Ernst Friedrich Schumacher, *Küçük Güzeldir*; çev. Osman Deniztekin (İstanbul: E Yayınları, 1979), 133.

¹³² Ergene, *Toprak Biliminin Esasları*, 279.

¹³³ Habitat: Bitkinin doğal olarak yetiştiği yer. Bk. Türk Dil Kurumu (TDK), “Sözlükler” (Erişim: 12 Ekim 2020).

¹³⁴ İbrahim Ortaş, “Toprak İnsan Uygarlık İlişkisi?”, *Yaşamın Her Karesinde Toprak*, ed. Yıldız Aksoy (İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi, 2017), 5.

lı görevleri icra eden, kimi kısa süreli kimi kalıcı olan canlılar yaşamaktadır. Bütün toprak canlıları arasında gerçekleşen besin ilişkileri, toprak organik maddesinin ayrışması ve besin elementlerinin mineralizasyonu gibi küresel döngüleri yönetirler.¹³⁵ Toprak canlıları ve özellikle mikroorganizmalar topraktaki bitkisel ve hayvansal artıkları parçalayarak bir yandan enerji ihtiyaçlarını karşılarken; diğer taraftan bu organizmaların faaliyetleri sonucunda gerçekleşen olaylar toprak verimliliği üzerinde olumlu etkiler yapar.¹³⁶ Bitkiler (üreticiler) ayrıştırıcı canlılara organik karbon temin ederken; ayrıştırıcı canlılar da organik bitki artıklarını ayrıştırır ve besin elementlerini toprağa tekrar vererek bitkilerin büyümesini ve kominite yapılarını dolaylı olarak düzenlerler.¹³⁷

Birçok canlı türünün yaşam zemini olan toprak çoğu zaman canlı bir varlık olarak tanımlanmıştır.¹³⁸ Yukarıda toprakla ilgili verilen sınırlı bilgiler dahi bu varlığın “canlı” sıfatını fazlasıyla hak ettiğini göstermektedir. Bu canlı varlık insanlık için ne ifade etmektedir? İstedikleri gibi üzerinde tasarruf edecekleri veya fiyat etiketi vuracakları bir pazar malı mı yoksa saygı duyacakları meta-ekonomik, kutsal bir emanet mi? Bu soruların cevabını ekonomik analizlerin arasında bulmak son derece zordur. Çünkü ekonomik hesaplarla bakıldığında bizzat toprağın hiçbir değeri yoktur.¹³⁹ Bu sebeple toprağın değeri konusundaki sıkıntılar sadece bilimsel değil aynı zamanda metafizik bir problemdir. S. Hüseyin Nasr’ın şu ifadeleri de bu problemi özetler mahiyettedir: “İnsanla tabiat arasındaki dengenin bozulduğunu pek çok kimse kabul etmektedir. Ama bu bozulmanın insanla Allah arasındaki uyumun bozulmasından kaynaklandığını herkes fark etmiş değildir.”¹⁴⁰

¹³⁵ Meriç Çakır - Ender Makineci, “Toprak Faunası: Sınıflandırılması ve Besin Ağındaki Yeri”, *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi* 61 (2011), 44-47.

¹³⁶ Ergene, *Toprak Biliminin Esasları*, 279.

¹³⁷ David A. Wardle vd., “Ecological Linkages Between Aboveground and Belowground Biota”, *Science* 304/5677 (11 Haziran 2004), 1629-1633 akt. Çakır - Makineci, “Toprak Faunası”, 51.

¹³⁸ Turhan Günay, *İslâm ve Kur’an’da Ağaç, Yeşil ve Toprak* (İstanbul: TEMA Yayınları), 42.

¹³⁹ Orhan Hançerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993), “Toprak” md., 30.

¹⁴⁰ Seyyid Hüseyin Nasr, *İnsan ve Tabiat*, çev. Nâbi Avcı (İstanbul: İnsan Yayınları, 2020), 24.

Bugün çeşitli gerekçelerle madde ötesi olandan sırt çevirmiş modern insanın bilimsel analizler ve ekonomik planlamalarla çevrenin temel parçası olan toprakla ilgili problemleri çözmesi zor görünmektedir. Herşeyden önce maddi şeyleri ait oldukları yere yerleştiren bir yaşam tarzının geliştirilmesi gerekmektedir. Maddî olanın meşru yeri ise birincilik değil ikinciliktir.¹⁴¹ Bu tür bir yaklaşımın ise aşkın olandan/alandan bağımsız mütalaa edilmesi mümkün değildir. Zira kutsalla bağlarını koparmış bir doğa, savaşılmaması ve mağlup edilmesi gereken vahşi bir hammadde kaynağı olarak görülmektedir.¹⁴²

Varlık, Allah'ı dikkate almadan düşünülüp anlaşılacak bir olgu değildir. Zira evrendeki bütün varlıklar Allah ile bir irtibat halindedir. Yüce yaratıcı insandan ayrı ve kopuk bir kâinat var etmediği gibi; kendisinden de uzak ve bağımsız bir varlık dünyası oluşturmamıştır.¹⁴³ Bu irtibatı dikkate almadan onları anlamaya çalışmak neredeyse imkânsızdır.

Kur'ân'da Allah'ın varlıkla ilişkisine dair verilen anekdotlar İslâmî çevreciliğin metafizik bir arka plana sahip olduğunu göstermektedir.¹⁴⁴ Çevrenin uğradığı tahribat, modern insanın doğal çevreyi ontolojik olarak bağımsız bir gerçeklik düzeni ve ilâhî çevreden kopuk bir şey olarak görmek istemesinin bir neticesidir; zira ilâhî çevrenin bereketi olmasa doğal çevre bereketsiz kalır ve ölür.¹⁴⁵

Kur'ân, kâinatı metafizik alandan bağımsız olarak tanıtmaz. Yeryüzü sadece insan için değil bütün canlılar için yaratılmıştır.¹⁴⁶ Kur'ân her canlıyı “*sizin gibi bir ümmet/topluluk*” olarak insana tanıtır.¹⁴⁷ Evrendeki her bir varlığın Allah'ı tesbih etmesi onun saygın ve değerli olduğunu göstermektedir.¹⁴⁸ Bu meyanda

¹⁴¹ Schumacher, *Küçük Güzeldir*, 253.

¹⁴² Temel Yeşilyurt, “Çevre Problemine Alternatif Bir Yaklaşım ‘Doğanın Epistemolojik Analizi’”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1999), 218.

¹⁴³ Huriye Martı, “Çevre Ahlakı ve Eğitim: Çevre Kirliliği mi, Bilinç Kirlenmesi mi?”, *2. Uluslararası Çevre ve Ahlak Sempozyumu: Bildiriler Kitabı*, ed. Ahmet Pınarbaşı - Murat Pala (Adıyaman: Adıyaman Üniv. Yayınları, 2014), 1504.

¹⁴⁴ Mehmet Bayraktar, *İslâm ve Ekoloji* (Ankara: DİB Yayınları, 1997), 37.

¹⁴⁵ Yeşilyurt, “Çevre Problemine Alternatif Bir Yaklaşım”, 225.

¹⁴⁶ er-Rahmân 55/10.

¹⁴⁷ el-En‘âm 6/38.

¹⁴⁸ Şehmus Demir, “Çevre Sorunu ve Kur'an'ın Çevreye Yaklaşımı”, *Diyanet İlmî*

her can sahibinin gerek varlık amacını icra etme gerekse aşkın varlıkla ilişkisi bağlamında kutsal olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır. Varlıkların kutsal addedilmesi İslâm çevreciliğinin metafizik temelini oluşturur.¹⁴⁹ İnsanın özü toprak ve sudan yaratılmıştır. İnsan, kendilerinden dünyaya geldiği ana babasına nasıl hürmet etmesi gerekiyorsa toprak ve suya da aynı şekilde saygı göstermelidir.¹⁵⁰ Mamafih içerisinde milyonlarca canlı organizma barındıran ve bütün evren için yaşamsal bir değer ifade eden toprak da canlıdır ve kutsaldır. İnsanlığın, bu kutsallığı kabul edip buna dair bir bilinç kazanmadıkça onunla ilgili tasarrufları dizginlemesi zor görünmektedir.

3. META-EKONOMİK BİR DEĞER OLARAK TOPRAK VE KALKINMA

2019 yılında başlayan Covid-19 salgını, dünyada başta sağlık olmak üzere ekonomik, sosyal, siyasal, eğitim, gıda temini gibi birçok konuda küresel problemlere yol açmıştır. Dünya, bir yandan süregelen bu salgınla mücadele ederken diğer yandan her ülke kendi vatandaşlarının sağlık, beslenme, eğitim, güvenlik, barınma gibi problemleriyle baş etmeye çalışmaktadır. İnsanın temel gereksinimleri, hayatın idamesi için bütünü oluşturan parçalar mesabesinde olsa da bunlar arasında ehemden mühime doğru bir derecelendirme yapmak kimi zaman elzem olmaktadır.

Şüphesiz insanların temel ihtiyaçlarının ilişkili olduğu birincil alanlardan biri ekonomidir. Ekonomi, TDK sözlüğünde “insanların yaşayabilmek için üretme, ürettiklerini bölüşme biçimlerini ve bu faaliyetten doğan ilişkilerin bütünü” olarak tanımlanmaktadır.¹⁵¹ Düşünce yapıları ile ekonomi arasında sıkı bir ilişki vardır. Ekonomik güç her dönemde önemini muhafaza etmiş olsa da hiçbir dönemde modern çağdaki kadar putlaştırılmamıştır. Bugün üretimin geliştirilmesi ve servet birikimi çabaları çağdaş dünyanın en yüce amaçları haline gelmiştir.¹⁵²

Dergi 44/4 (Aralık 2008), 84.

¹⁴⁹ Bayrakdar, *İslâm ve Ekoloji*, 38.

¹⁵⁰ Muammer Erbaş, “Rabbimizin Bizlere Kutsal Emanetleri: Toprak, Su, Hava”, *Diyânet Aylık Dergi* (Erişim 26 Kasım 2020).

¹⁵¹ Schumacher, *Küçük Güzeldir*, 34. Türk Dil Kurumu (TDK) “Sözlükler” (12 Ekim 2020).

¹⁵² Schumacher, *Küçük Güzeldir*, 351.

İnsanlığın bugün küresel birçok kriz yaşadığı yadsınamaz bir gerçektir. Ekonomik krizlerin kendilerini doğrudan hissettirmelerinin, en önemli krizin ekonomik olduğunu ispatlamaya yeterli gelmeyeceği aşikârdır. Bazı krizler zamana yayılıp varlığını yavaş yavaş hissettirdiği için geç farkedilmeye müsaittir. Ama bunların en büyük zararı, farkedildiklerinde artık tedbir için geç kalınmış olması ya da bir kanser uru gibi bünyeyi sarmış olmasıdır. İşte dünyanın bugün yaşadığı en büyük krizlerden biri doğal çevreyle ilgilidir. Zira modern insan elde ettiği bilimsel ve teknik güçten duyduğu coşku içinde dünyayı kirleten bir üretim sistemi ve insanı sakat bırakan bir toplum türü kurmuştur. Servetin durmadan artmasıyla herşeyin yoluna gireceği zannedilmiş paranın adalet, güzellik, sağlık gibi değerlerin kaybını karşılayabileceği düşünülmüştür. Hâlbuki ekonomizmi putlaştırmanın kaçınılmaz sonucu insanın önemini yitirmesidir.¹⁵³

İnsan hayatı için fiyat biçilemeyecek kadar önemli olgular vardır. Bunlar toplumların din, kültür, ahlak gibi değerleriyle de ilişkilidir. İnsanın midesinin doymaya ihtiyacı olduğu kadar ruhunun ve aklının da çeşitli gıdalara ihtiyacı vardır. Midelerin doyması için gıda üretimi, ruhların doyması için metafizik kaynaklar (din) ve akılların beslenmesi için eğitim insanlığın temel gereksinimlerindedir. Ekonomik büyüme denildiğinde akla ilk olarak ekonomide belli bir dönemde üretilen mal ve hizmet miktarındaki artış gelmektedir.¹⁵⁴ İnsanların tüm faaliyetlerini üretim ve tüketim olarak sınıflandırmak işaret edilen değerlerin doğru mütalaa edilmesine ve anlamlandırılmasına engel olacaktır. Zira üretim-tüketim hesaplarını şekillendiren ekonomik kaygılardır. Hâlbuki insan hayatında iktisadî olmayan birçok faaliyet mahza kendi amaçları uğruna yapılır. Toprak mahza bir üretim aracı mıdır; yoksa bunların da ötesinde kendi başına amaç olan bir şey midir?¹⁵⁵ Bu sorulara verilecek cevabın doğruluğu ancak varlığın metafizik arka planını hesaba katan bir yaklaşımla mümkün olacaktır. Metafizik bir yaklaşım “varlığın emanet olduğunu, emanetçi olan insanın kendisine ait olmayan bu emanet üzerinde keyfi

¹⁵³ Schumacher, *Küçük Güzeldir*; 138.

¹⁵⁴ Metin Berber, *İktisadi Büyüme ve Kalkınma* (Trabzon: Derya Kitabevi, 2011), 2.

¹⁵⁵ Schumacher, *Küçük Güzeldir*; 126-127.

tasarruflarda bulunamayacağını, sergilediği davranışlardan ötürü birgün emanetin asıl sahibi olan Yüce Allah’a hesap vereceğini” dikkate alarak bir insan-çevre ilişkisi geliştirecektir. Aksi takdirde üretim ve tüketim üzerine kurulu düzenler, evrenin yasalarına (fitrata) uymayan bir ölçekte, karmaşıklıkta ve yıkıcılıkta sürüp gittikçe çevre kriziyle mücadele başarılı olamayacaktır.¹⁵⁶

İnsan hayatına sadece ekonomik hesaplamalarla bakıldığında değerlerden bahsetmek son derece zordur. Zira artık ölçütler zarar getirisine ve pazar fiyatına endekslidir. Bir faaliyetin yürütülme ya da durdurulma kıstasını ekonomik hesaplamalar belirlediğinde insan ve toplum için hayatî öneme sahip değerlerin niceliğın egemenliğine kurban gitmesi işten bile değildir. Bu meydana bir şey “ahlaka aykırı ya da çirkin, ruhu zedeler ya da insanı yozlaştırır, dünya barışını tehdit eder ya da gelecek kuşakların mutluluğunu tehlikeye atar” nitelikte bile görülse ekonomik olduğu yadsınmadığı sürece var olma, gelişme ve yayılma hakkına sahip sayılacaktır. Çünkü ekonominin ana konusu mallar ve bunların arz edileceği pazardır. Söz konusu malların aslında ne olduklarını -yani insan yapısı mıdır yoksa Tanrı vergisi midirler ya da istenildiğinde yenilenebilirler mi yoksa yenilenemezler mi-anlama çabası yoktur. Ekonomi üstü değerleri ne olursa olsun pazara çıkan mallar alım-satım konusu olarak aynı işlemi görürler.¹⁵⁷ Örneğın toprak, endüstriyel üretimle arttırılamayacak bir varlıktır.¹⁵⁸ Ne var ki piyasa, bu ayrıntıların hiçbirini gözetmez, pazara gelen her mala bir fiyat etiketi vurarak sanki hepsi aynı önem ve anlamdaymış gibi düşünmemizi sağlar.¹⁵⁹ Bu sebeple beş liralık petrol ile aynı fiyattaki buğday ya da su eşit kabul edilir. Hâlbuki biraz daha derinden bakıldığında ikisi eşit değildir. Çünkü petrol olmadan insan yaşayabilir ama ekmek ve su olmadan yaşayamaz.

İnsanın hayatında vazgeçemeyeceği birçok unsur mevcuttur. Bu gereksinimler farklı yaşam biçimi ve yaklaşım tarzlarına göre farklılık arz etse de en temel ihtiyaçlar evrenseldir. Örneğın herkes için kriz sayılacak olan “köfte ya da pasta bulamamak” değıl

¹⁵⁶ Schumacher, *Küçük Güzeldir*, 253.

¹⁵⁷ Schumacher, *Küçük Güzeldir*, 49-58.

¹⁵⁸ İbrahim Özdemir - Münir Yükselmiş, *Çevre Sorunları ve İslâm* (Ankara: DİB Yayınları, 1997), 37.

¹⁵⁹ Schumacher, *Küçük Güzeldir*, 60.

açlıktır. Bu sebeple toplumlar hayatları için zorunlu gördükleri gereksinimleri ehemden mühime doğru derecelendirme yoluna gitmediklerinde hayatî öneme sahip birçok değeri kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalabilirler. Zira doğa boşluğa imkân tanımamaktadır. Ruhsal bir boşluk yüce bir davranış nedeni ile doldurulmadığında, ister istemez ekonomik hesaplamalarda akılcı gerekçesini bulan daha aşağı bir şeyle dolacaktır.¹⁶⁰ Ekonomik düşünce, pazar-piyasa ve para-fiyat merkezli olduğu sürece ekonomi üstü (meta-ekonomik) değerlerle ilgilenmesi zordur. Bu kısır döngü hayatın kutsallığını silip atar çünkü fiyatı olan bir şeyde kutsallık aranmaz.¹⁶¹ O zaman “değer” kavramını ekonomik kaygıların ve piyasa-fiyat-para üçlüsünün dışında düşünmek gerektirir. Dolayısıyla burada “değer” olarak ifade edilen bir şeyin fiyatı, ederi, bedeli ya da kıymeti değil; soyut önemidir.

Toprak -yukarıda ifade edildiği üzere- insanın kendisinden yaratıldığı,¹⁶² hayatın kendisiyle devam edebildiği¹⁶³ ve öldükten sonra da kendisine döneceği¹⁶⁴ paha biçilmez bir hazinedir ve bu hazine hergün insanın doymak bilmez hırslarına ve tüketim çılgınlığına yenik düşmektedir. İnsanın Yüce Allah tarafından dizayn edilen eko-sistemi şartlarına riâyet etmeyerek kulanıp tahrip etmesi aslında kendi uygarlığına savaş açmasıdır. Doğal çevrenin en önemli üyelerinden olan toprağın gereğince kullanımını teknik ya da ekonomik değil metafizik bir sorun arz etmektedir.¹⁶⁵ Zira insanoğlu çevreyi (ve toprağı) manevi boyuttan soyutlanmış, sadece gelir getiren bir madde olarak gördüğünde ona karşı insafını yitirmektedir.¹⁶⁶ Hâlbuki toprak herşeyden önce kendi başına meta-ekonomik bir değerdir. Bu bakımdan belli bir anlamda onun kutsal olduğunu kabul etmek yanlış olmayacaktır. Çünkü öncelikle onu insan yaratmamıştır. Dolayısıyla insanın kendi yapamayacağı ve bozduktan sonra yeniden yaratamayacağı

¹⁶⁰ Schumacher, *Küçük Güzeldir*, 140.

¹⁶¹ Schumacher, *Küçük Güzeldir*, 54.

¹⁶² Âl-i İmrân 3/59; el-Kehf 18/37; el-Hac 22/5; el-Mü'min 40/67; er-Rûm 30/20; Fâtır 35/11; el-Mü'minûn 23/12.

¹⁶³ el-En'âm 6/95-99; er-Ra'd 13/2-4; en-Nahl 16/66-69; er-Rûm 30/20-25; el-Câsiye 45/3-5.

¹⁶⁴ Tâhâ 20/55; Nûh 71/18.

¹⁶⁵ Schumacher, *Küçük Güzeldir*, 126.

¹⁶⁶ Marti, “Çevre Ahlakı ve Eğitim”, 1506.

şeylere kendi yapımı olan şeyler gibi aynı tutum ve ruh içinde davranması akılcılığa aykırıdır.¹⁶⁷

Cehalet ve açgözlülük toprağın verimliliğini tekrar tekrar tüketip koca uygarlıkların çökmesine neden olmuşsa da hiçbir geleneksel öğreti yoktur ki toprağın ekonomi üstü değerini kabul etmemiş olsun. Bugün insanın sahip olduğu ekoloji bilgisi toprakla ilgili yapılan yanlışları idrak edecek bir seviyededir. Eğer suistimallere izin veriliyorsa bunun sebebi yoksulluktan ötürü onu engelleyecek gücün olmaması değil; toplum olarak her hangi bir ekonomik üstü değere bağlı sağlam bir inanç temelini bulunmayışındandır. Böyle bir temel olmadığında inancın yerini ekonomik hesapların alması kaçınılmazdır.¹⁶⁸ Tabiat-insan etkileşiminden hareketle onun değerli olduğu yargısı elbette yanlış değildir. Ancak çevre ve toprağın metafizik arka planını dikkate alarak onların ilâhî kudretin eserleri olduklarını, bu yüzden de öz bir değer ifade ettiklerini ve iyi davranışı hak ettiklerini kabul etmek fayda merkezli yaklaşımdan daha isabetli görünmektedir.¹⁶⁹

Yeryüzü milletlerinin sosyo-kültürel yönlerden birbirini etkilemeleri tabii bir süreçtir. İletişim imkânlarının son sürat geliştiği bir çağda bu etkilenme daha hızlı ve etkin rol oynamaktadır. Bu etkileşimde çoğunlukla güçlü taraf etkin rol oynamakta; zayıf taraf ise pasip kalmaktadır. Son dönemlerde galip aklın ekonomiyle ilişkili olarak dünyaya dayattığı kavramlardan biri de kalkınmadır.¹⁷⁰ İlerleme, büyüme, gelişme, az gelişmişlik, gerikalmışlık gibi birçok kavram da aynı dayatmanın farklı tesmiyeleridir. İktisadi kalkınma sözü, dünyanın sanayi çağını yaşadığı döneme uygun bir deyimdir.¹⁷¹ Bugün dünyayı hegemonyası altında tutan ilerleme anlayışı ise Avrupa'da doğmuş ve oradan yeryüzünün diğer bölgelerine sirâyet etmiştir.¹⁷² Bu bağlamda küresel kalkınma, toplumların batı tipi modernleşme sürecini içermektedir. Batı

¹⁶⁷ Schumacher, *Küçük Güzeldir*, 128.

¹⁶⁸ Schumacher, *Küçük Güzeldir*, 131-140.

¹⁶⁹ Martı, "Çevre Ahlâkı ve Eğitim", 1506-1507.

¹⁷⁰ Yasin Bakırtaş, *Dünya'da ve Türkiye'de Ekonomik Kalkınma, Küresel Kalkınma Odaklı Sorunlar Yeni Model Arayışları* (Ankara: Nobel, 2014), 9-10.

¹⁷¹ İsmet Özel, "Kalkınma? İlerleme? Varolma?", *İktisadi Kalkınma ve İslam* (İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, 1987), 227.

¹⁷² Özel, "Kalkınma? İlerleme? Varolma?", 229.

tipi modernleşme ise özü itibarıyla gelişmiş batı değerlerinin tüm dünyada egemen olmasıdır.¹⁷³ Burada problematik nokta kalkınma kavramının nereden geldiği değil; bu kavramın birey ve toplumların kültürlerinde ifade ettiği anlamdır. Dolayısıyla kalkınma ve gelişme “iktisadî yapı ile birlikte sosyal ve kültürel yapının batı standartlarına uygun olması”¹⁷⁴ ya da “geri kalmış ülkelerin dış yardım ve ekonomik düzenlemeler yoluyla gelişmiş ülkelere yetişme çabası” sürecini ifade ediyorsa kalkınma kavramı aynı yapıdaki terimlerle birlikte ekonomik ezilmişi ve sömürülme-yi dile getirecektir.¹⁷⁵ Buna mukabil “teker teker herkesin işgücünün, zekâsının, heyecanının ve azminin seferber edilmesiyle geniş kapsamlı bir imar hareketi”¹⁷⁶ veya “ekonomik boyutla sınırlandırılmayan, toplumu sosyolojik, psikolojik ve politik tüm boyutuyla kuşatan bir süreç” türü tanımlamalar, kalkınma kavramının özüksendiğini ve sanayi devrimiyle dünyaya hükmeden egemen güce karşı hissedilen geri kalmışlık kompleksini kırdığını ifade etmek mümkündür.

İktisadi kalkınma süreçleri sadece iktisadî değil, sosyal ve insancı tüm boyutları; iktisadî ve sosyo-kültürel tüm olguları birleştirerek müreffeh bir toplum oluşturan bir süreçtir. Bu sürecin içerisinde hem ekonomik hem de etik, estetik, normatif ve nitel boyutlar vardır.¹⁷⁷ Bu sebeple kalkınma malla (nicelikle) değil insanla, onun eğitimi, örgütlenmesi ve disiplini ile başlar.¹⁷⁸ Kalkınma, insanın dünyaya, eşyaya ve manaya bakış açılarının; düşünce-davranış yapısının değişmesi; inancın şura dönüşmesi gibi çok önemli gerekler ister.¹⁷⁹ Dolayısıyla kalkınmayı nicesel ölçüler ve büyük soyutlamalar içinde düşünürsek, sorunun iç yüzünü görme fırsatını kaçırmız.¹⁸⁰

¹⁷³ Bakırtaş, *Dünya'da ve Türkiye'de Ekonomik Kalkınma*, 10.

¹⁷⁴ Ahmet Tabakoğlu, “İslam İktisadî Açısından ‘Kalkınma’”, *İktisadi Kalkınma ve İslam* (İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, 1987), 241.

¹⁷⁵ Hançerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü*, 201.

¹⁷⁶ Schumacher, *Küçük Güzeldir*, 243.

¹⁷⁷ Beşir Hamitoğulları, “İktisadi Vahşi Büyümenin Bunalımları ve İslam Kalkınma Modelinin Vadettikleri”, *İktisadi Kalkınma ve İslam* (İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, 1987), 14.

¹⁷⁸ Schumacher, *Küçük Güzeldir*, 201.

¹⁷⁹ Hamitoğulları, “İktisadi Vahşi Büyümenin Bunalımları”, 16.

¹⁸⁰ Schumacher, *Küçük Güzeldir*, 230.

Birkaç istisna dışında kalkınma, son zamanlara kadar bir “ekonomik olgu” olarak görülmüştür.¹⁸¹ Büyüme ekonomisi, üretimdeki artışların ölçülmesi bağlamında miktar (nicelik) anlayışı üzerine kurulmuştur. Bu yaklaşım ekonomideki sadece fiziki değişimleri dikkate almakta diğerlerini ise dışlamaktadır.¹⁸² Pazar ya da piyasadaki eğilim, arz ile talep arasında bir eşitlik kurmaktır.¹⁸³ Dolayısıyla piyasa ve ekonomik hesaplar üzerinden gelişme, büyüme ve kalkınma kavramlarını tahlil etmek niceliğe dayalı bir sonuca götürecektir ki yanıtıcı olmaları neredeyse kaçınılmazdır. Çünkü gelişme ya da kalkınma sadece niceliğe dayalı hesaplara bağlı olmayıp gelişmenin bir tarafı ekonomik (niceliksel) büyüme ise diğer tarafı toplumsal (niteliksel) gelişme olup her ikisi birbirine sıkıca bağlıdır. Örneğin toplumsal büyüme gerçekleşmiyorsa ekonomik büyüme de gerçekleşmiyordur.¹⁸⁴

Her bilim kendine ait sınırlar içinde yararlıdır; ötesine geçtiğinde zararlı ve yıkıcı olacaktır. Ekonomi bilimi bugün “ötekilerin yerini gaspetmeye” çok daha meyilli görünmektedir; çünkü insan doğasının kıskançlık ve açgözlülük gibi bazı temel güdülerine hitap etmektedir.¹⁸⁵ Ekonomi biliminin gayr-i iktisadî değerleri piyasa-fiyat düzleminde değerlendirmesi ve kısa vadeli para-mal girdilerine sebep olmasını, ekonomik kalkınma olarak değerlendirmek mümkün değildir. İnsanın ilişkili olduğu her varlığın fiyat eksenli değerlendirilmesi, kalkınmanın gerektirdiği entelektüel birikim ve çabanın kutsiyetine hanel getirecektir. Toprak ve üstünde yaşayan yaratıklara “üretim faktörleri” olarak baktıkça bu kargaşadan kurtulmanın yolu görünmemektedir.¹⁸⁶ Binâenaleyh yeryüzündeki yaşam döngüsünün vazgeçilmez parçası olan toprağın değeri ekonomik hesapların çok ötesinde bir anlam ifade etmektedir.

Dünyanın başlangıcından beri insanların büyük ekseriyetinin hayatı, kendileri ve aileleri için gıda, mesken ve yiyecek bulmak-

¹⁸¹ Bakırtaş, *Dünya’da ve Türkiye’de Ekonomik Kalkınma*, 13.

¹⁸² Berber, *İktisadi Büyüme ve Kalkınma*, 2.

¹⁸³ Hançerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü*, 328.

¹⁸⁴ Hançerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü*, 80.

¹⁸⁵ Schumacher, *Küçük Güzeldir*, 55.

¹⁸⁶ Schumacher, *Küçük Güzeldir*, 228.

la geçmiştir.¹⁸⁷ İnsanın bu arayışı zaman ve mekâna bağlı olarak farklı şekillere bürünse de hiçbir zaman bitmemiştir. İşte bütün bu faaliyetlerin varlığı ancak toprakla mümkündür. Büyüme ile birlikte toplum refahını ilgilendiren istihdam ve işsizlik, gelir dağılımı, doğal kaynakların kullanımı, demokratik hak ve özgürlüklerdeki gelişmeler ve kültürel değişim gibi konularda iyileşmelerin olup olmadığı günümüz anlayışında en çok dikkat çeken konular haline gelmiştir.¹⁸⁸ İktisatçılar, sosyologlar ve politikacılar ekonomisi gelişmiş ülkelerle diğerlerini ayırt etmek için “az gelişmiş”, “geri kalmış” veya “üçüncü dünya” gibi deyimlemeler kullanmaktadır.¹⁸⁹ “Az gelişme” konusu etrafında oluşan adlandırma denemesi, hangi kavram etrafında olursa olsun bir “ayırma” ve “temel sayılan özelliği belirleme” amacı gütmektedir. Gelişmeye sınır çizilemediğine göre hiçbir ülkenin gelişmenin sonuna vardığı söylenemez. Özellikle kaynakların yeterince kullanılıp kullanılmaması bakımından da “gelişmiş ülkeler” ile “az gelişmiş ülkeler” arasında kesin bir ayırım yapmak mümkün değildir.¹⁹⁰ Burada özellikle “doğal kaynaklar” mevzusu hayatî öneme sahiptir. Toprak bu doğal kaynakların anası mesabesinde. Çünkü insan, ürettikleri konusunda doğrudan ya da dolaylı olarak doğal kaynaklara ve dolayısıyla toprağa bağımlıdır. İnsanın üretme yeteneği ne kadar gelişirse gelişsin “üretim faaliyeti” veya “dönüştürme” için doğal kaynakların varlığına muhtaçtır.¹⁹¹ Toprağın kullanım biçiminin uygarlıkların var olma veya yok olma durumlarını belirlemesi de buradan kaynaklanmaktadır. Ancak bu araştırmada vurgulanan husus toprağın değerinin sadece yaşam döngüsünden kaynaklanmadığı; birçok madde ötesi olgudan hareketle onun Allah’ın bir emaneti olduğu ve mahza bir değer ifade ettiği; bu sebeple hak etmediği davranışlara maruz kalması için insanın bir gerekçe sunamayacağıdır. Yüce Allah kâinatı en güzel şekilde¹⁹² ve muazzam bir ölçüde/dengede¹⁹³ yaratmıştır. Allah’ın

¹⁸⁷ Rostow, *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri*, 79.

¹⁸⁸ Berber, *İktisadi Büyüme ve Kalkınma*, 6.

¹⁸⁹ Cavit Orhan Tütengil, *Az Gelişmenin Sosyolojisi* (İstanbul: Belge Yayınları, 1984), 1-4.

¹⁹⁰ Tütengil, *Az Gelişmenin Sosyolojisi*, 2-3.

¹⁹¹ Schumacher, *Küçük Güzeldir*, 58-59.

¹⁹² es-Secde 32/7.

¹⁹³ el-Kamer 54/49.

verdiği halife sıfatı, insana bu ölçü ve dengeyi koruma sorumluluğu yüklemektedir. Zira halife demek vekil demektir. Bu vekil, bu âlemi belli bir düzen ve ahenkle yaratan Zât'ın emanetine sadık olmakla mükelleftir.¹⁹⁴

Yukarıda yapılan tahlillerden de anlaşıldığı üzere gelişme ya da kalkınma kavramları nicel kıstaslar üzerinden değerlendirildiğinde soyut değerleri konumlandırmak mümkün değildir. Örneğin çok gelişmiş bir sanayiye sahip, kişi başına düşen milli gelirin yüksek olduğu bir ülkenin toprağını endüstri ile kirletmesi durumunda; o ülkenin hangi kategoride ele alınacağı çevre ve toprak tasavvuruyla yakından ilgilidir. Ekonomik ilerlemenin maddi ölçütlerle ele alındığı bir yaklaşımda mezkûr ülke gelişmiş; ama maddi ölçütlerin yanında mahza soyut değerlerin önemsendiği yaklaşımlarda geri kalmış sayılacaktır. Zira yaşam döngüsü dikkate alındığında gelişmeyi geciktiren şey siyasî, ictimai veya kültürel engeller değil, toprağın ve tabii kaynakların istismarıyla erişilen yüksek hatta yaygın hayat seviyesidir.¹⁹⁵ Toprak üstündeki canlılar için geçerli olan, eşit ölçüde ve hiçbir duygusallık korkusuna yer vermeksizin toprağın kendisi için de geçerlidir.¹⁹⁶ İnsanla tabiat arasındaki farklılık bir derece farklılığı olup, insanın tabiatı ve içindekiler üzerinde keyfi tasarruflar yapabileceğini değil; bilakis belli bir sorumluluk duygusuyla ve israf etmeden kullanmasını gerektirmektedir.¹⁹⁷ Bu sebeple çevre-insan ilişkisini özne-nesne ilişkisinden ziyade “öz değere sahip iki bütünün, varlığa saygı temelinde yükselen birlikteliği” olarak algılamak ve öğretmek en güzeli olacaktır.¹⁹⁸ Bu bilince erişmeden çevre ve dolayısıyla toprakla ilgili yaşanan krizleri doğru okumak mümkün görünmemektedir. Bunun da metafizik arka plandan bağımsız olması neredeyse imkânsızdır.

SONUÇ

İnsanlığın üretim imkânları, bugün takip etmekte zorlanılacak kadar ilerlemiştir. Bu imkânlar bir taraftan sürekli daha yüksekleri

¹⁹⁴ İbrahim Özdemir, “Kur’an ve Çevre”, *İslami İlimler Dergisi* 1/2 (Güz 2006), 179.

¹⁹⁵ Rostow, *İktisadî Gelişmenin Merhaleleri*, 31.

¹⁹⁶ Schumacher, *Küçük Güzeldir*, 131.

¹⁹⁷ Özdemir, “Kur’an ve Çevre”, 179.

¹⁹⁸ Martı, “Çevre Ahlâkı ve Eğitim”, 1506-1507.

hedeflerken diğer taraftan üretim ve yaşam döngüsünün anamateryali olan toprağı ve çevreyi yavaş yavaş öldürmektedir. Çevrenin modern dönemde karşı karşıya kaldığı tehlike aslında kimsenin inkâr etmediğı bir vakiadır. Bu sebeple problematik noktanın farkındalık değil önlem alma konusundaki gevşeklik olduğu söylenebilir.

Toprak, yaşam döngüsünün kendisine bağı olduğu, yok olduğunda en gelişmiş üretim imkânlarının dahi tekrar var edemeyeceğı ve buna rağmen kıymeti ekonomik hesapların arasına sıkışmış kutsal bir hazinedir. Zira insan ondan yaratılmış, onunla yaşamını sürdürmekte, ölünce ona dönecek ve öteki âlemde yine ondan diriltilecektir. Ayrıca insanın elindeki tüm gelişmiş imkânlarla rağmen hala tam olarak çözemediğı milyonlarca organizmaya ev sahipliğı yapmaktadır.

İnsana ilâhî irade tarafından verilen halifelik misyonu yeryüzünü imar etme ve sorumluluk eksenli bir kavramdır. Yeryüzündeki sayısız denilecek çoklukta imkân ve nimetin insana verilmiş olması; insanın onları hor kullanmasını değil onlara karşı yaratılış amacına uygun davranmasını gerektirir. Toprağı zarar vermenin ya da yok olmasına göz yummanın aynı zamanda Yüce Allah'ın verdiğı halifelik emanetinin sorumluluğunu ifa etmemek anlamına geleceğı unutulmamalıdır. Çünkü toprak, içindekiler ve üzerindekilerle beraber Yüce Allah'a aittir. Bu sebeple toprak merkezli çevre krizi ekonomik, teknik, akademik ya da bilimsel olmaktan öte ahlakî ve metafizik bir problemdir. İnsanın aşkın varlıkla arasına koyduğı mesafe seküler bir toprak tasavvuruna sebep olmuştur. Seküler bir yaklaşımla soyut değerlere dair doğru, yerinde ve insanın hayrına bir tasavvur geliştirmek mümkün görünmemektedir.

Pragmatizm ve enaniyet odaklı yaklaşımlardan soyutlanmadan toprağı verilecek en yüksek fiyat dahi onun değerini ifade etmeye yetmeyecektir. Toprağı verilen her fiyat onu meta olarak görmeyi hızlandıracaktır. Hâlbuki toprak fiyatı olan bir pazar malzemesi değil bizzat kendisi değerli olan eşsiz bir hazinedir. İnsanlık toprağı savaşı açtığı anda aslında kendisini ve uygarlığını yok ettiğinin farkına varmalıdır. Sanayi, kalkınma, teknoloji ya da ekonomik girdiler gibi her taraftan insanı kuşatan olgular ne kadar önemli

olursa olsun; insan bir seçim yapmak zorunda kaldığında sanayi ya da teknoloji olmadan yaşayabileceğini ama toprak olmadan yaşayamayacağını vakit tükenmeden anlamalı ve acilen son derece radikal kararlar ve önlemler almalıdır.

İnsanlığın ortak aklı toprağın kıymetini parçacı çözümlerde değil küçükten büyüğe her ferdin bilerek ve isteyerek; klasik ifade ile azmü cezmü kast eyleyerek katılacağı “küresel bir toprak bilinci”nde aramalıdır. Çünkü her bir fert toprak karşısında kendi davranışlarını düzeltmeye başlamadan küresel bir bilinçten bahsetmek ve başarı kaydetmek zor görünmektedir. Bu bilince varan bireyler evvela kendi davranışlarını ve tasavvurlarını düzeltmeye başladıklarında; bu bilinç dalga dalga yayılarak hedefine yürüyecektir.

KAYNAKÇA

Abdülbâkî, Muhammed Fuad. *el-Mu‘cemü’l-müfehres li-elfâzi’l-Kur‘âni’l-Kerîm*. Kâhîre: Dâru’l-Hadîs, 2001.

Âfiye, Muhammed Semih. *el-Kur‘ân ve ulûmu’l-ard*. ez-Zehra li’l-İ‘lâmi’l-Arabî, 1994.

Akalan, İlhan. *Toprak Bilgisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, 1988.

Âlûsî, Ebü’s-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh. *Rûhu’l-me‘ânî fi tefsîri’l-Kur‘âni’l-Azîm ve’s-seb‘i’l-mesânî*. thk. Ali Abdülbârî Atiyye. 5 Cilt. Beyrût: Darü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1994.

Avcı, Casim. “Hilâfet”. Türkiye *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/539-546. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Bakırtaş, Yasin. *Dünya’da ve Türkiye’de Ekonomik Kalkınma, Küresel Kalkınma Odaklı Sorunlar Yeni Model Arayışları*. Ankara: Nobel, 2014.

Bayraktar, Mehmet. *İslâm ve Ekoloji*. Ankara: DİB Yayınları, 1997.

Begavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes‘ûd b. Ferrâ. *Me‘âlimu’t-tenzîl fi tefsîri’l-Kur‘ân*. thk. Abdürrezzak el-Mehdî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İh-yâi’t-Turâs, 1999.

Berber, Metin. *İktisadi Büyüme ve Kalkınma: Büyüme Teorileri & Kalkınma Ekonomisi*. Trabzon: Derya Kitabevi, 4. Basım, 2011.

Beyhâkî, Ahmed b. Hüseyin. *Şuabü’l-îmân*. thk. Abdülali Abdülhamid Hâmîd. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 2003.

Bilgin, Abdülcélil. *Kur'an'daki Deyimler ve Zemahşeri'nin Keşşaf'ı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.

Bolay, Süleyman Hayri. "Âdem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/358-363. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Boynukalın, Mehmet. "Teyemmüm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/50-52. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl. *Sâhihu'l-Buhârî*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır. 9 Cilt. Dâru Tavki'n-Necât, 2001.

Burunkaya, Mustafa. "Statik Elektriğe Karşı Koruma için Güvenli Bir Topraklama Sistemi ve Antistatik Çalışma İstasyonunun Kurulması". *Politeknik Dergisi* 11/2 (2008), 93-98.

Cerrahoğlu, İsmail. "Kur'an'da İnsanın Yaratılış Sahnesinin Düşündürdükleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1 (1975), 85-95.

Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh tâcu'l-luga ve sıhâhu'l-Arabîyye*. thk. Ahmed Abdülgafûr Attar. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melayîn, 1987.

Çakır, Meriç - Makineci, Ender. "Toprak Faunası: Sınıflandırılması ve Besin Ağındaki Yeri". *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi* 61 (2011), 43-55.

Çelik, Aysun. "Âlemin ve Âdemin Dört Ana unsuru: Garîb-Nâme'de 'Anâsır-ı Erbaa'". *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2019), 312-339.

Çepel, Necmettin. *Toprak İlimi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Yayınları, 1988.

Demir, Şehmus. "Çevre Sorunu ve Kur'an'ın Çevreye Yaklaşımı". *Diyanet İlmî Dergi* 44/4 (Aralık 2008), 75-88.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 4 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.

Ebü's-Şeyh el-Esbahânî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyan Ensârî. *el-Azame*. thk. Rızaullah b. Muhammed İdris el-Mübarekfuri. 5 Cilt. Riyad: Dâru'l-Âsime, 1987.

Elmalılı, Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. 9 Cilt. İstanbul: Eser Kitabevi, ts.

Erbaş, Muammer. “Rabbimizin Bizlere Kutsal Emanetleri: Toprak, Su, Hava”. *Diyamet Aylık Dergi* (Erişim 26 Kasım 2020). <https://dergi.diyamet.gov.tr/makaledetay.php?ID=30779>

Ergene, Abdüsselam. *Toprak Biliminin Esasları*. Konya: Öz Eğitim Basım Yayın Dağıtım, 7. Basım, 1997.

Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı*. çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 5. Basım, 2002.

Ezherî, Muhammed b. Muhammed. *Tehzîbu'l-luga*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001.

Fazlıoğlu, İhsan. *Kendini Bulmak*. İstanbul: Papersense Yayınları, 6. Basım, 2018.

Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yakub b. Muhammed. *el-Kâmûsu'l-muhît*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2005.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâü ulûmi'd-dîn*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts.

Günay, Turhan. *İslâm ve Kur'an'da Ağaç, Yeşil ve Toprak*. İstanbul: TEMA Yayınları.

Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman. *Kitâbü'l-Ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrâhim es-Sâmerrâî. 8 Cilt. Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.

Hamitoğulları, Beşir. “İktisadi Vahşi Büyümenin Bunalımları ve İslam Kalkınma Modelinin Vadettikleri”. *İktisadi Kalkınma ve İslam*. 9-33. İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, 1987.

Hançerlioğlu, Orhan. *Ekonomi Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 5. Basım, 1993.

Hâzin, Alaeddin Ali b. Muhammed b. İbrâhim el-Bağdadi. *Lü-bâbü't-te'vil fi meâni't-tenzîl/Tefsîrû'l-Hâzin*. 4 Cilt. Beyrût: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.

İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz. *Reddü'l-muhtâr ala'd-dürri'l-muhtâr*. 6 Cilt. Beyrût: Darü'l-Fikr, 2. Basım, 1992.

İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdi el-Basri. *Cemheretü'l-luga*. thk. Remzi Münir Ba'lebekkî. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.

İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed. *el-Müsned*. 45 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 2001.

İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik. *es-Sîretü'n-ne-*

beviyye. thk. Mustafa es-Sekka vd. 2 Cilt. Mısır: Matbaatu Mustafa el-Bâbi'l-Halebî, 2. Basım, 1955.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid. *es-Sünen*. thk. Şuayb Arnavut - Adil Mürşid vd. 5 Cilt. Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.

İbn Manzûr, Muhammed bin Mükerrerem bin Ali Ebû'l-Fadl Cemâled-dîn. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 1994.

İbn Sîde, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail. *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-a'zam fi'l-luga*. thk. Abdülhamid Hindavî. 11 Cilt. Beyrût: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr fi'l-ilmî'tefsîr*. thk. Abdürrezzak el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrût: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 2001.

İbnü'l-Hâim, Ebû'l-Abbâs Şehâbeddîn Ahmed b. Muhammed b. İmâd. *et-Tibyân fi'tefsîri garibi'l-Kur'ân*. thk. Dâhî Abdülbâkî Muhammed. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.

Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.

Karlığa, H. Bekir. "Anâsır-ı Erbaa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/149-151. İstanbul: 1991.

Kiraz, Celil. "Bir Tefsir Problemi Olarak Bütün Varlıkların Allah'ı Tesbîh Etmesi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2006), 100-132.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmet el-Berdûnî - İbrahim Etfafeyyîş. 20 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964.

Kutluer, İlhan. "İnsan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/320-323. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Martı, Huriye. "Çevre Ahlakı ve Eğitim: Çevre Kirliliği mi, Bilinç Kirlenmesi mi?" 2. *Uluslararası Çevre ve Ahlak Sempozyumu: Bildiriler Kitabı*. ed. Ahmet Pınarbaşı - Murat Pala. Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi Yayınları, 2014.

Mustafa, İbrahim vd. *el-Mu'cemü'l-vasît*. 2 Cilt. Dâru'd-Da've, ts.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc b. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.

Nasr, Seyyid Hüseyin. *İnsan ve Tabiat*. çev. Nâbi Avcı. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2020.

Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdulah b. Ahmed. b. Mahmud. *Medâriku 't-tenzil ve hakâiku 't-te'vil*. thk. Yusuf Ali Büdeyvî. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kelîmi't-Tayyib, 1998.

Ortaş, İbrahim. “Toprak İnsan Uygarlık İlişkisi”. *Yaşamın Her Karesinde Toprak*. ed. Yıldız Aksoy. 1-26. İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi, 2017.

Özdemir, İbrahim. “Kur'an ve Çevre”. *İslami İlimler Dergisi* 1/2 (Güz 2006), 161-183.

Özdemir, İbrahim - Yükselmiş, Münir. *Çevre Sorunları ve İslâm*. Ankara: DİB Yayınları.

Özel, İsmet. “Kalkınma? İlerleme? Varolma?”. *İktisadi Kalkınma ve İslam*. 227-235. İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, 1987.

Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnan ed-Dâvûdî. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1992.

Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *ez-Zerîa ilâ mekârimi 'ş-şerîa*. Kahire: Dâru's-Selâm, 2007.

Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1999.

Schröder, Wolfgang. “Die Tiere des Waldes-Glieder im Ökosystems”. *Rettet den Wald*. ed. Horst Stern. München: Kindler Verlag GmbH, 1979.

Schumacher, Ernst Friedrich. *Küçük Güzeldir*. çev. Osman Deniztekin. İstanbul: E Yayınları, 1979.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahman b Ebî Bekr. *Mu'terakü'l-akrân fî i'câzi'l-Kur'ân*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.

Tabakoğlu, Ahmet. “İslam İktisadı Açısından ‘Kalkınma’”. *İktisadi Kalkınma ve İslam*. 241-251. İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, 1987.

Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 24 Cilt. Kâhire: Müessesetu'r-Risâle, 2000.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî. *Sünenu't-Tirmizî*. thk. Beşşar Avvad Maruf. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1998.

Türk Dil Kurumu (TDK) “Sözlükler” (12 Ekim 2020). <http://sozluk.gov.tr/>

Toktaş, F. Ünal. “Statik Elektrik”. *Elektrik Mühendisliği* 330-331 (Mayıs 1986), 60-64.

Topaloğlu, Bekir. “Ölüm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/34-35. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Tütengil, Cavit Orhan. *Az Gelişmenin Sosyolojisi*. İstanbul: Belge Yayınları, 4. Basım, 1984.

Wardle, David A. vd. “Ecological Linkages Between Aboveground and Belowground Biota”. *Science* 304/5677 (11 Haziran 2004), 1629-1633. <https://doi.org/10.1126/science.1094875>

Yavuz, Yusuf Şevki. “Acbü’z-zeneb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/319-320. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Yeşilyurt, Temel. “Çevre Problemine Alternatif Bir Yaklaşım ‘Doğanın Epistemolojik Analizi’”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1999), 217-248.

Yurdagür, Metin. “Tesbih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/527-528. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Yüceer, İsa. “Kur’an’da Toprak ve Yeryüzü Lafızları”. *Acta Turcica* 1 (Ocak 2012), 193-206.

Zebîdî, Muhammed b. Abdirrezzâk el-Hüseynî Ebü'l-Feyz Murtaza. *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. 40 Cilt. Dâru'l-Hidâye, ts.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmut b. Amr b. Ahmed. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzil*. 4 Cilt. Beyrût: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1987.

